

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรมเพื่อใช้ในการศึกษาทุนทางสังคมในชุมชนชาติพันธุ์ ศึกษากรณีชุมชนมอญในกรุงเทพมหานคร ผู้ศึกษาได้ทบทวนวรรณกรรม แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับชุมชนชาติพันธุ์ในเมือง (Urban Ethnicity)
 - 1.1 ลักษณะชุมชนชาติพันธุ์ในเมือง (Urban Ethnic Identity)
 - 1.2 การเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ชุมชนในเมือง (Ethnic Change)
 - 1.3 การคงอยู่ของอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ชุมชนมอญในเมือง (Maintaining and Ethnic Urban Mon)
2. แนวคิดทุนทางสังคม (Social Capital)
 - 2.1 การให้นิยามและความหมายทุนทางสังคม
 - 2.2 ปัจจัยและองค์ประกอบทุนทางสังคม
 - 2.3 ทฤษฎีระบบกับการศึกษาทุนทางสังคมในชุมชนมอญ
 - 2.4 ทฤษฎีบูรณาการกับการศึกษาทุนทางสังคมในชุมชนมอญ
3. แนวคิดความเข้มแข็งของชุมชนเมือง (Empowering Urban Community)
 - 3.1 ความหมายชุมชนเข้มแข็ง
 - 3.2 ลักษณะชุมชนเข้มแข็ง
 - 3.3 บริหารชุมชนเข้มแข็ง
 - 3.4 การสร้างเครือข่ายในชุมชนเข้มแข็ง
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
 - 4.1 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม
 - 4.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนมอญในประเทศไทย

1. แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับชุมชนชาติพันธุ์ในเมือง (Urban Ethnicity)

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนกรณีศึกษา แล้วนำบทสรุปจากการศึกษาไปสร้างทฤษฎีซึ่งมาจากข้อมูลฐานราก (Grounded Theory Method) เน้นการศึกษาวิเคราะห์เจาะลึกวิถีชีวิตชุมชนในเขตเมืองของกรุงเทพมหานคร จากการเล่าเรื่องโดยผ่านประสบการณ์ และจากความทรงจำในประวัติศาสตร์ของชุมชนหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวบ้าน ตลอดจนพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนระดับท้องถิ่นในพื้นที่ที่มีขอบเขตเฉพาะตามสภาพความเป็นจริง เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่สมบูรณ์เป็นองค์รวมเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมภายใต้บริบทสังคมในแต่ละช่วงเวลา (อมรา พงศาพิชญ์, 2549, น. 52) การศึกษาชาติพันธุ์ทำให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ดำเนินคู่ขนานกันระหว่างความจริง (Ontology) ทางประวัติศาสตร์ชาติ กับความจริงทางประวัติศาสตร์ของชุมชน จากประเด็นความสนใจในด้านความคิด (Thoughts) โดยมีประเพณี ความเชื่อ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของชุมชนเป็นตัวเชื่อมโยงเพื่อสะท้อนภาพความจริงจากโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดตามปรากฏการณ์ การช่วงชิง การคล้อยตาม การขับเคี่ยว การต่อสู้และการต่อรองเพื่อการดำรงอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ในช่วงสังคมเปลี่ยนแปลงมาอย่างต่อเนื่อง ดังที่ โคเฮน (Cohen, 1998, p. xii) มีความเห็นเกี่ยวกับปรากฏการณ์ของชาติพันธุ์ว่า เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและความเป็นจริงของเมือง (Dramatically evident) ทั้งในประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศกำลังพัฒนา

การศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน เริ่มต้นจากพัฒนาการของชุมชนช่วงสังคมประเพณี (Traditional Society) ที่เปลี่ยนผ่านไปสู่วัฒนธรรมทันสมัย (Modernization) ซึ่งได้มีการพัฒนาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ล้วนมีรากฐานความคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานความหลากหลายของเหล่าบรรดากลุ่มชาติพันธุ์ (Group Ethnicity) ดังเช่นการศึกษาอัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจของชุมชนมอญในจังหวัดนนทบุรีและจังหวัดปทุมธานีของไบแอน ฟอสเตอร์ (Foster, 1989) และด้วยประเด็นความสำคัญของการศึกษาถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ชุมชนภายใต้เงื่อนไขระบบคิดทางด้านภาษา ศาสนา วัฒนธรรม ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมและอื่น ๆ เป็นปรากฏการณ์ที่ทำให้ความโดดเด่นด้านอัตลักษณ์ชาติพันธุ์กลายเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกถึงความเหมือนหรือความแตกต่างกันของผู้คนซึ่งอยู่ภายในสังคมภายใต้บริบทเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม ด้วยผลกระทบจากอุดมการณ์รัฐและกระแสทุนนิยม ทำให้การศึกษาพัฒนาการของชุมชนในมิติทางชาติพันธุ์ กลายเป็นประเด็นที่สร้างความท้าทายต่อการศึกษา

พัฒนาการของชุมชนในสังคมทันสมัย (Modernization Society) เพราะการพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญได้ก่อปัญหาทางสังคมใหม่ ๆ ขึ้นมา ขณะที่ความพยายามทำความเข้าใจในทัศนชาติพันธุ์ อาจจะเป็นกลไกหรือเป็นเครื่องมือที่สามารถนำมาใช้ป้องกันหรือแก้ไขปัญหาความขัดแย้งทางสังคม โดยเฉพาะปัญหาสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ซึ่งมีความยุ่งยากซับซ้อนมากกว่าองค์ภาครัฐจะเข้ามาจัดการได้เพียงลำพัง ดังนั้นการศึกษาชุมชนชาติพันธุ์ที่มีพัฒนาการผ่านยุคสมัยเรื่อยมา ด้วยการศึกษาระวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน จึงน่าจะทำให้เห็นร่องรอย ความสืบเนื่องที่ส่งผลต่อปรากฏการณ์ทางสังคมในการดำรงอยู่ร่วมกันของชุมชนในปัจจุบัน ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า ทฤษฎีชาติพันธุ์คือทฤษฎีทางสังคมที่ฝังตัวอยู่ภายใต้มโนทัศน์ความเข้มแข็งชุมชน แต่กลับถูกกดทับไว้โดยความเป็นหนึ่งเดียวของความเป็นรัฐชาติ แม้แต่การศึกษาชุมชนในเขตเมืองก็ตาม ความเจริญได้กดทับความเข้มแข็งของชุมชนทางชาติพันธุ์ หรือแม้กระทั่งมโนทัศน์ความหลากหลายก็ได้ถูกกลืนกลายอยู่ภายใต้กระบวนการพัฒนาไปสู่ความเป็นเมือง (Urbanization) ทำให้แนวคิดชุมชนชาติพันธุ์กลับไม่ได้นำมาเป็นกลไกในการขับเคลื่อน ต่อยอด รื้อฟื้นและเสริมสร้างความเข้มแข็ง ซึ่งได้รับการยอมรับว่าเป็นพลังที่มีอยู่ภายในชุมชน จากการศึกษากรณีชุมชนมอญในกรุงเทพมหานครที่เป็นกรณีศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนชาติพันธุ์ เพื่อเป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย ตามลำดับดังต่อไปนี้

1.1 ลักษณะชุมชนชาติพันธุ์ในเมือง (Urban Ethnicity)

ความหมายชาติพันธุ์ (Ethnicity) ในประเทศไทย ซึ่งได้มีการนำมาใช้ในแวดวงนักมานุษยวิทยาชาติพันธุ์วิทยาในปัจจุบัน โดยสรุปจะมีความหมายในสองแนวทาง คือ การดำรงชาติพันธุ์ และความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ ซึ่งคำนิยามความหมายชาติพันธุ์ ทำให้ผู้ศึกษาเห็นถึงความหมายของชาติพันธุ์ที่มีมิติพัฒนาการ ซึ่งปรากฏลักษณะความหมายของชาติพันธุ์ ซึ่งสัมพันธ์กับบริบทแวดล้อมในมิติชุมชนทางประวัติศาสตร์ และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น คงอยู่และการปรับตัวพัฒนาการของชาติพันธุ์ ได้นำไปสู่การศึกษาชาติพันธุ์ต่างกรรมต่างวาระในที่มาของนิยามชาติพันธุ์ (Ethnicity) ซึ่งพัฒนาไปตามปรากฏการณ์ของชาติพันธุ์ที่นักวิจัยหรือผู้ให้ความนิยามได้ค้นพบจากสนามวิจัยแล้วจึงนำมากำหนดลักษณะและให้ความหมาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับโลกทัศน์และปรากฏการณ์สนามในเชิงประจักษ์และเป็นจริง แนวคิดชาติพันธุ์ซึ่งได้นำมาศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความเป็นมาและความหมายในแนวคิดดังกล่าว แอบเนอร์ โคนเฮน ได้เสนอแนวคิด “Ethnicity” เพื่อใช้ศึกษาปรากฏการณ์ที่ชนเผ่า หมู่บ้าน และชุมชน ซึ่งกำลังโดดเด่นและได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติสมัยใหม่ (Cohen, 1974 อ้างถึงใน ฉวีวรรณ ประจบเหมาะ, 2547, น. 21) ประโยชน์จากการศึกษา

ความหมายและที่มาของแนวคิดชาติพันธุ์ช่วยให้เห็นพลังของชาติพันธุ์กับการยึดโยง เหนี่ยวนำ สังคมหน่วยย่อยให้มีความเป็นกลุ่มก้อน (Social Cohesion) เช่นเดียวกับประเด็นทางสังคมซึ่งได้ ก่อกระแสการศึกษาชุมชนพื้นถิ่น ในเรื่องความสำคัญของการสื่อสารที่สมาชิกจะต้องมีการพบปะ กันโดยตรง (Face to Face) อันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ในด้านอื่น ๆ ตามมา ดังเช่น ก่อนจะมี ความรู้สึกถึงการมีส่วนร่วมได้ส่วนเสียที่เกี่ยวข้องกับความเป็นชุมชน ชุมชนได้มีกระบวนการติดต่อสื่อสาร โดยมีเป้าหมายความสำเร็จของชุมชนร่วมกัน โดยที่ช่องว่างของการศึกษาในแง่มุมที่ลึกซึ้งในด้าน ความสัมพันธ์ทางสายเลือด ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นความสัมพันธ์ที่กลุ่มชาติพันธุ์ได้ประดิษฐ์ ขึ้นมาโดยมีนัยพื้นฐานที่มาจากความแตกต่างของชาติพันธุ์ (Ethnic Diversity)

สำหรับการให้ความหมายชาติพันธุ์ในมิติทางประวัติศาสตร์ซึ่งเชื่อมกับความเคลื่อนไหว ของชาติพันธุ์โยงอดีตกับปัจจุบัน จากปรากฏชุมชนในช่วงเวลาพัฒนาการของชุมชน ความหมาย ครอบคลุมการให้ความหมายชุมชนในเชิงความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ (Ethnicity) ตามทัศนะของ แอบเนอร์ โคเฮน (Cohen, 1998) ได้แสดงถึงระดับของความร่วมมือจากสมาชิก (the degree of conformity by member of the collectivity) ซึ่งเป้าหมายก็คือการสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้น ภายในชุมชนที่มาจากชุมชน ดังนั้นความเข้มแข็งของชุมชนก็คือ การทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงตนเอง ได้ทั้งในยามปกติและในยามที่สังคมตกอยู่ในภาวะวิกฤตได้อย่างรอบด้าน ซึ่งภายใต้กระบวนการที่ นำไปสู่ความเข้มแข็งดังกล่าว จึงได้มีกระบวนการหล่อหลอมความเป็นชาติพันธุ์ที่ถูกประดิษฐ์ขึ้น มาในช่วงเวลานั้น ๆ ซึ่งแง่มุมนี้ได้ปรากฏในงานของคีย์ส (Keyes) ในช่วงแรก ที่เห็นว่าชาติพันธุ์ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่สามารถพบได้ทุกหนแห่งในโลก ทั้งในประเทศที่พัฒนาแล้วและกำลัง พัฒนา ทำให้ชาติพันธุ์มีบทบาทสำคัญต่อการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาทางเศรษฐกิจ การเมือง (สุริยา สมุทคุปดี, 2544, น. 24)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาชุมชนชาติพันธุ์ยังมีบางประเด็นเป็นที่น่าสังเกตก็คือ แม้จะมี การศึกษาเกี่ยวกับชุมชนกันอย่างแพร่หลายนับจากหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา และมี ข้อค้นพบที่ให้ความหมายชุมชนในลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น แต่ไม่ค่อยปรากฏว่ามีงานทาง วิชาการที่จะศึกษาลงลึกไปถึงความเป็นมาของชุมชนชาติพันธุ์ในเมือง กับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของชุมชนที่ได้ก่อตัวกันขึ้นมา โดยเฉพาะประเด็นมุมมองเล็ก ๆ ของกลุ่มชาติพันธุ์ย่อย ๆ (Ethnic Identity) ซึ่งล้วนมาจากพื้นฐานความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ (Ethnic groups) ที่ผ่าน กระบวนการปฏิสัมพันธ์กันทางสังคมและการหลอมรวมอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในชุมชนไทย ทั้งในชนบท ขณะที่ แอบเนอร์ โคเฮน (Cohen, 1974) ซึ่งใช้แนวคิดชาติพันธุ์ (Ethnicity) ศึกษา ปรากฏการณ์ของชนเผ่า หมู่บ้าน และชุมชนที่เคยโดดเดี่ยว กับการปรับตัวภายใต้รัฐชาติสมัยใหม่ แต่ส่วนใหญ่ก็มักจะศึกษาในเชิงมานุษยวิทยาเสียมากกว่า

การศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์ ภายหลังทศวรรษ 1970 ปรากฏว่ามีตีเรื่อง วัฒนธรรมชุมชนได้มีบทบาทสำคัญที่แสดงถึงความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน และยังเป็นกระแส ด้านทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ เพราะภายในชุมชนที่มีวัฒนธรรมได้มีการพัฒนาระบบคิด ระบบคุณค่า และอุดมการณ์ของชุมชน ผ่านการกลั่นกรองทางความคิด การรับรู้ และสืบทอดคุณค่าที่ปฏิบัติต่อ เนื่องกันมา เช่น กรณีการศึกษาวัฒนธรรมหมู่บ้านของคนมอญจะมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขใน ด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ที่จะต้องสร้างบ้านริมแม่น้ำ วัด ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตในการตั้งถิ่นฐาน อันสัมพันธ์กับลักษณะทางกายภาพ และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก สอดคล้องกับอาชีพและความมั่นคงทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม โดยที่เมื่อมองภาพรวมของ “วัฒนธรรม ชุมชน” จะเห็นว่า แต่ละชุมชนมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีพลัง ที่สั่งสมมาจากคนรุ่นก่อน ๆ และได้สะท้อนให้เห็นเป็นภาพของการกระทำในปัจจุบัน อันเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชน การเข้าใจ วัฒนธรรมชุมชนหนึ่ง ๆ ที่เป็นวัฒนธรรมย่อยจะช่วยให้เข้าใจถึงโครงสร้าง ความเป็นอยู่ การดำรงชีพ และสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน และในการศึกษาครั้งนี้ “วัฒนธรรมชุมชน” ถือว่าเป็นหัวใจ สำคัญ การที่จะเข้าใจชุมชน จำเป็นจะต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจวัฒนธรรมของชุมชนนั้น ๆ ซึ่ง แต่ละแห่งจะไม่เหมือนกัน

1.2 การเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ชุมชนชาติพันธุ์เมือง (Ethnic Change)

ในบริบทของการตั้งถิ่นฐาน การสร้างครอบครัว และชุมชน ซึ่งพัฒนาการไปสู่ชุมชน ชาติพันธุ์ที่มีประชากรเป็นจำนวนมากมีลักษณะเป็นชุมชนมอญในเมืองไทย และเป็นที่มาของ ความสนใจในการศึกษาที่มาของชุมชนชาติพันธุ์มอญ กำหนดเป็นชุมชนกรณีศึกษาในครั้งนี้ ด้วยการเริ่มต้นศึกษาที่มาและความหมายของพัฒนาการชุมชนชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานภายในเมือง (Urban Ethnicity) ภายใต้มิติการหาคำตอบถึงที่มาของความขัดแย้งและความรักใคร่ปรองดอง ซึ่งเป็นประเด็นท้าทายต่อการศึกษาความเป็นไปของการพัฒนาเมือง ภายใต้อิทธิพลของการดำรงอยู่ ในบริบทความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ (Diverse Ethnicity) ที่ได้มีปฏิสัมพันธ์กันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นภาพสังคมที่มีความหลากหลายของบรรดากลุ่มชาติพันธุ์ ที่ประกอบด้วย กลุ่มคนจีน เขมร ละว้า ญวน ลาว และมอญ ผสมปนเปกันอยู่ภายใต้วิถีชีวิตของเมืองอย่างกรุงเทพมหานคร

กลุ่มชาติพันธุ์มอญ เป็นชนกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งที่ได้ตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยมาแต่ ตั้งเดิมตั้งแต่สมัยทวารวดี และบางส่วนได้อพยพเข้ามาในภายหลัง จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ พบว่าคนมอญได้อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทยภายหลังจากสูญสิ้นแผ่นดินมอญ และเข้ามาตั้งรกราก ถาวรตามลุ่มน้ำสายสำคัญ ๆ มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และมีหลักฐานการอพยพอย่างชัดเจนในสมัย

กรุงศรีอยุธยาเรื่อยมา การศึกษาเกี่ยวกับชาติพันธุ์มอญจำนวนมาก ได้กล่าวถึงการเคลื่อนย้ายประชากรในช่วง ค.ศ. 1913, 1917, 1972 และ 1973 ตามลำดับ อาทิ Halliday ได้กล่าวถึงการอพยพของมอญสู่สยามประเทศ ใช้ชื่อว่า “ตะเลง” หรือ “The Talaings” ซึ่งเป็นชื่อดั้งเดิมที่พม่าใช้เรียกคนมอญ ก่อนที่มอญจะอพยพมาสู่เมืองไทย บทความของ Michael Smithies กล่าวถึงเรื่องราวของชุมชนมอญในกรุงเทพมหานคร “Village Mons of Bangkok” และในงานวิจัยของ Brain L. Foster (1989) ที่ศึกษาอัตลักษณ์ชาติพันธุ์มอญในประเทศไทยเรื่อง “Ethnicity and Economy : The Case of Mons in Thailand” เป็นต้น

การศึกษาพัฒนาการของชุมชนมอญที่เป็นชนชาติหนึ่งที่มีภาษาพูดภายในกลุ่มชาติพันธุ์ตนเอง ซึ่งอยู่ในตระกูลมอญ-เขมร (Mon-Kmer) และเป็นส่วนหนึ่งของตระกูลออสโตรเอเชียติก (Austro-Asiatic) (Le Bar, et al., 1964, pp. 95-98 อ้างถึงใน อดิชาติ โอบิมา, 2536, น. 1) และจากร่องรอยของชาวมอญที่เคยอาศัยอยู่ในประเทศพม่าตอนล่าง ด้านตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำอิรวดีซึ่งอยู่ระหว่างแม่น้ำสิทถิงและแม่น้ำสาละวิน ชาวมอญเรียกมอญว่า “ตะเลง” ทำให้นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า ชาวมอญหรือชาวมอญได้รับอารยธรรมมาจากอินเดียซึ่งมีอิทธิพลมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และได้อพยพมาจากเมืองเตलगานา (Telagana) ซึ่งอยู่บนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของประเทศอินเดีย “ตะเลง” (Talaings) จึงเป็นคำที่ใช้เรียกชาวมอญที่สืบเชื้อสายมาจากชายฝั่งตะวันออกของอินเดีย แต่คนมอญไม่ชอบให้เรียกว่าตะเลง เพราะฟังดูแล้วรู้สึกต่ำต้อย แม้ในปัจจุบันคนมอญก็ยังเห็นว่าการเรียกมอญว่า “ตะเลง” เป็นการดูถูกดูแคลนอย่างรุนแรง ซ้ำยังเป็นการตอกย้ำถึงการกดทับด้านเชื้อชาติจากพม่า ที่ชนชาติพม่ามีอำนาจเหนือกว่าชนชาติมอญในอดีตอีกด้วย

การเรียกคนมอญของคนไทยในภาคกลาง เรียกว่ารามัญ การเรียกมอญตามแหล่งถิ่นฐานเดิม ทำให้รู้ว่าแหล่งมอญแต่เดิมอยู่ในพม่า และจากการศึกษาประวัติความเป็นมาของแหล่งมอญ (Mon Site) ในพม่า พบว่ามอญแต่เดิมก่อนเข้ามาอยู่ในเมืองไทย ชาติพันธุ์มอญเคยมีศูนย์กลางความเจริญอยู่ที่เมืองสะเทิม (Thaton) เมืองหงสาวดี (Pegu) เมืองทวันเท (Twante) และเมืองทะเล (Dala) โดยเฉพาะเมืองสะเทิม หรือที่เรียกว่าสุวรรณวดี ซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ด้วยเพราะมีการติดต่อค้าขายกับอินเดีย ศรีลังกา และความได้เปรียบในการเป็นเมืองท่าทางทะเล ทำให้มอญเมืองสะเทิมมีความชำนาญด้านการค้าขาย มีโอกาสพบปะกับนานาชาติอารยประเทศ นอกจากจะมีความเชี่ยวชาญด้านการเกษตร ด้านการชลประทาน ในทางอักษรศาสตร์ก็ได้รับการยอมรับ ที่สำคัญชาติพันธุ์มอญยังมีความยิ่งใหญ่ในฐานะผู้นำศาสนาพุทธที่เคร่งครัด โดยนับถือศาสนาพุทธนิกายหินยานที่รับมาจากอินเดีย แล้วเผยแพร่ไปยังพม่า ไทย และลาว ศาสนาพุทธถือเป็นศาสนาประจำชาติพันธุ์คนมอญและยังคงเป็นศูนย์กลางทางจิตใจของคนมอญตราบนานถึงทุกวันนี้

การสูญสิ้นแผ่นดินในแหล่งมอญเดิมในพุทธศตวรรษที่ 14 มอญสะเทิมที่ยิ่งใหญ่ก็ถูกพวกพม่าที่อยู่ทางด้านเหนือของมอญยกทัพมาตี ภายหลังจากที่พม่าปราบเมืองพยูได้ ทำให้พม่าเหิมเกริมมากยิ่งขึ้นเพราะกำลังมีอำนาจมากและชอบที่จะเข้ามารุกรานมอญอยู่เสมอ จนในที่สุดพม่าก็ยกทัพมาตีมอญที่อยู่ตามลุ่มน้ำอิระวดีตอนกลาง และในปี พ.ศ. 1368 ชาวมอญที่อยู่เมืองสะเทิมที่มีความเจริญทั้งทางวัฒนธรรม ศาสนา และการค้า ก็ต้องย้ายมาลงมาทางใต้เพื่อมาตั้งเมืองใหม่อยู่ที่เมืองหงสาวดี (Pegu) โดยตั้งให้เป็นเมืองหลวง ก่อนที่จะเสียกรุงให้กับพม่าในพุทธศตวรรษที่ 16 หลังจากนั้นมอญก็พยายามก่อกบฏจากพม่าอยู่นานถึง 700 ปี ในที่สุดในพุทธศตวรรษที่ 23 มอญก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าแต่บัดนี้เป็นต้นมา

จากการวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ถิ่นฐานเดิมของคนมอญในเมืองไทยจากงานวิจัยของ ธิดา สาระยา (2532 อ้างถึงใน อระโห โอะชิม่า, 2536, น. 3) ที่กล่าวถึงอาณาจักรทวารวดีอันเป็นแหล่งมอญในเมืองไทยในปัจจุบัน กับการค้นพบกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็น “ชาวทวารวดี” ที่อาศัยรวมกันนั้นมียุ่ก่อนแล้ว โดยจากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีของดูมาร์เคย์ และสมิธธิ (Dumarcay and Smithies, 1995, pp. 42-44) พบว่า มอญตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศไทยมานับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 5 หรือในพุทธศตวรรษที่ 11 ทั้งในภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคตะวันตกเฉียงเหนือ โดยพบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของคนมอญ ที่เกี่ยวเนื่องกับอาณาจักรทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองตอนล่าง ทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับกาญจนบุรี อุทัยธานี ตาก และยังมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม กับกลุ่มเมืองหรือรัฐร่วมสมัยที่สำคัญ เช่น เมืองละโว้ (ลพบุรี) และศรีเทพ บริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก

มอญที่มีอยู่ในปัจจุบันเป็นมอญคนละสาย เพราะมอญรุ่นแรก ๆ เป็นมอญเก่าที่อพยพมาจากเมืองเมาะตะมะตั้งแต่สมัยสุโขทัย ที่มีมะกะโทเดินทางนำสินค้ามาขายในสมัยนั้น และได้กลืนกลายเป็นคนไทยไปหมดแล้ว ต่อมากลุ่มชาติพันธุ์มอญที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยก็มีมาตลอดทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีผู้สรุปไว้ว่ามีมากกว่า 7 ครั้ง (อระโห โอะชิม่า, 2536 อ้างถึงใน เกศสิรินทร์ แพทอง, 2546, น. 3) ได้แก่ สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เกิดขึ้นหลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง มีพระยาเกียรติ พระยาราม พระมหาเถระคันฉ่อง เป็นหัวหน้านำชาวมอญอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็มีการอพยพของคนมอญเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ จึงโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามโคก ต่อมาสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มอญได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่โพธิ์สามต้น ในสมัยธนบุรี กลุ่มชาติพันธุ์มอญได้พยายามต่อสู้เพื่อกอบกู้เอกราชจากพม่า แต่เมื่อถูกพม่าปราบปรามอย่างรุนแรง ก็พากันหลบหนีเข้าสู่สยามประเทศทางด้านเจดีย์สามองค์ และโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่แขวงเมืองนนท์

เมืองสามโคก ปทุมธานี (พัชรินทร์ เปี่ยมสมบุญ, 2525 อ้างถึงใน ประพนอม เคียนทอง, 2536, น. 23-25) หลังจากนั้นก็มีการอพยพของมอญครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ คือในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยอพยพเข้ามาทางเมืองตาก อุทัยธานี และด่านเจดีย์สามองค์ และครั้งต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่บางหลักฐานเกี่ยวกับประวัติมอญเข้ากรุงสยามจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงการอพยพของคนมอญเข้าสู่ประเทศไทย ถึง 9 ครั้ง ซึ่งบุบผา ดีสุข (2541, น. 35-39) สรุปไว้ดังนี้คือ ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2108 ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ไปช่วยกรุงหงสาวดีทำสงคราม พระยาเกียรติ พระยาราม และพระมหาเถรคันฉ่อง พร้อมครอบครัวมอญอพยพมากรุงศรีอยุธยาด้วย ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2184 ทหารมอญในเมืองเมาะตะมะอพยพหนีโดยนายกองชื่อสมิงตะเกิง หนีพม่าเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2203 ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 3 (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ในขณะนั้นเกิดศึกจีนฮ่อยกกองทัพมาตีกรุงอังวะ จึงมีการเกณฑ์มอญชาวเมืองเมาะตะมะ มอญไม่เต็มใจไปด้วย จึงพากันอพยพและกวาดต้อนครอบครัวชายฉกรรจ์ประมาณหนึ่งหมื่นคนเศษ เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ทหารมอญเก่าทั้งนายไพร่ออกไปรับมอญที่อพยพเข้ามาทางจังหวัดกาญจนบุรี แล้วให้มอญเหล่านั้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลสามโคก ปัจจุบันเรียกว่ามอญเก่า ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2205 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเช่นกัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) เป็นแม่ทัพไปตีกรุงอังวะ ฆ่ากลับได้กวาดต้อนครอบครัวมอญชาวเมืองเมาะตะมะ เมืองหงสาวดี มายังกรุงศรีอยุธยา ให้ครอบครัวมอญไปอยู่เมืองนครนายก กาญจนบุรี ราชบุรี ครั้งที่ 5 พ.ศ. 2287 ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้งนั้นเจ้าเมืองเมาะตะมะพาครอบครัวมอญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 6 มอญชาวเมืองเมาะตะมะไม่เต็มใจอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า จึงหนีเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ พระยากาญจนบุรีต้อนรับมอญไว้ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เขตแดนกาญจนบุรี ครั้งที่ 7 สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินปราบดาภิเษก เมืองมอญเกิดจลาจล จึงมีการอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทุกด้านทุกทาง โดยมีพระยาแจ้งเป็นหัวหน้า โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ที่นนทบุรีและสามโคก บางใส่ไก่ ไกล่สะพานเจริญพาสน์ฝั่งธนบุรี ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ แล้วให้มอญพวกพระยาแจ้ง ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็นเจ้าพระยามหาโยธาที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ และในปี พ.ศ. 2317 ในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราชเมืองมอญเกิดจลาจล ชาวมอญพากันอพยพหนีพม่าเข้ามาทางเมืองตาก จึงพระราชทานบ้านเรือนให้อยู่ที่บ้านปากน้ำโพ แขวงเมืองนครสวรรค์ ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2358 ในรัชกาลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มอญพร้อมใจกันยกครอบครัวอพยพหนีพม่าเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี

อุทัยธานี เมืองตาก และสุดท้ายครั้งที่ 9 พ.ศ. 2367 ในแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยามหาโยธารามัญ (ทอเรียะ) บุตรชายคนโตของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) อพยพเข้ามาทางกาญจนบุรี จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา นอกกำแพงพระนคร ตรงหน้าวัดชนะสงคราม

การย้ายถิ่นฐานไปตั้งหลักแหล่งใหม่ของคนมอญในไทย มักอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เครือญาติ อยู่รวมกันหลายครอบครัวในอาณาบริเวณเป็นเนินดิน ขุดคูน้ำล้อมรอบ ชาวบ้านเรียกเนินดินที่มีบ้านบ้านปลูกรวมกันหลายหลังว่า “โคก” เป็นการสร้างอัตลักษณ์บ้านเรือนของชุมชนมอญอาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำสำคัญ อาทิ บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น กรุงเทพมหานคร นนทบุรี ปทุมธานี บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ในจังหวัดราชบุรี และกาญจนบุรี บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน เช่น จังหวัดสมุทรสาคร และนครปฐม และลุ่มน้ำปิงในภาคเหนือ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน และได้ปรากฏหลักฐานการตั้งหลักแหล่งเป็นกลุ่มชุมชนชาวมอญที่กระจัดกระจายอยู่มากมาย เช่น ที่ปากเกร็ด กรุงเทพมหานคร มีนบุรี บางขุนเทียน สามโคก บ้านโป่ง โพนาราม มหาชัย สังขละบุรี ลพบุรี อุทัยธานี นครสวรรค์ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ สมุทรสงคราม สมุทรปราการ เพชรบุรี นครปฐม ฉะเชิงเทรา พระนครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี ปราชญ์บุรี โคราช และนครราชสีมา และในภาคใต้ที่อพยพต่อ ๆ มาจากแหล่งอื่นของประเทศไทย เช่น สุราษฎร์ธานี และชุมพร

มอญเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีพัฒนาการรวมกลุ่ม ที่แสดงอัตลักษณ์ทางประเพณี วัฒนธรรม พิธีกรรม ศาสนา และความเชื่อ ผ่านพฤติกรรมการอยู่รวมกันเป็นครอบครัว เครือญาติ ในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน และได้สร้างสมอรรถธรรมอันแสดงถึงความเจริญรุ่งเรือง จนกระทั่งต่อมา ถึงกับสูญสิ้นแผ่นดินให้กับพม่าในกาลต่อมา ซึ่งได้ก่อเกิดจิตสำนึกร่วมจากความสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ ในความเป็นชาติของคนมอญที่มีพื้นฐานของความเชื่อ ค่านิยม ทัศนคติ และจิตวิญญาณที่เคยมีร่วมกันมา และก่อให้เกิดการพัฒนากระบวนการคิดของผู้คนในชุมชนอยู่ตลอดเวลา ก็เพราะชุมชนมอญในเมืองไทย อยู่ในฐานะชาติพันธุ์ที่ต้องอยู่ร่วมกับความแตกต่างหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ จึงต้องตระหนักถึงศักดิ์ศรีของตนเองและผู้อื่น ในส่วนที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กัน ทำให้ชุมชนต้องเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับวัฒนธรรมหลักและความกลมกลืนในการอยู่ร่วมกันในสังคม โดยรวม ดีลันตี (Delanty, 2003, p. 73) ได้เน้นให้เห็นว่า การปรับตัวและการยอมรับวัฒนธรรมที่ต่างกัน และสิทธิพื้นฐานในการอยู่ร่วมกัน ช่วยในการสร้างค่านิยมทางสังคม ที่เกิดขึ้นมาจากความไว้วางใจ (Trust) ความเป็นปึกแผ่น (Solidarity) และคุณธรรมของพลเมือง ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ตนเองที่ชัดเจนในด้าน (1) ภาษา (2) หนังสือ (3) วัฒนธรรม ได้แก่ การแต่งกาย ศิลปะต่าง ๆ (4) ประเพณี ได้แก่ การไหว้บรรพบุรุษ พิธีกรรมทางศาสนาและสังคม ที่แสดงถึงอัตลักษณ์ความเป็นมอญได้มากที่สุด ส่วนปักษิณ เจริญปัญญา และคณะ (2547) ที่ได้ศึกษาประวัติศาสตร์

ความเป็นมาที่ยิ่งใหญ่ของชุมชนมอญในอาณาจักรหงสาวดีที่มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุดในอดีต กล่าวถึงการเป็นแหล่งอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่ ที่ในแง่มุมหนึ่งเป็นการดิ้นรนต่อสู้เพื่อเรียกร้องเอกราช จากพม่าตลอดมา ด้วยการสร้างสำนึกชาติพันธุ์ จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ในความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรหงสาวดี ซึ่งการอ้างชาติพันธุ์มอญและพรมแดนชาติพันธุ์มอญให้ดำรงอยู่ได้ ต้องมีปัจจัยสำคัญ 3 ประการ คือ กลุ่ม ประวัติศาสตร์ และเอกลักษณ์ ดังผลงานวิจัยของ อดิระโท โอชิม่า (2536) ที่เห็นว่าพิธีกรรมมีความสำคัญในการที่บุคคลจะรวมกันเป็นกลุ่มได้ และผลลัพธ์ที่ได้จากการรวมกลุ่ม ได้นำไปสู่การพัฒนาระบบคิด วิธีการ และแนวทางในการปฏิบัติของชุมชนเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้กับสังคม

ดังนั้นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของชุมชนชาติพันธุ์มอญจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ทำให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาติพันธุ์ โดยเฉพาะกับรัฐไทย กล่าวได้ว่า ชาติพันธุ์มอญได้รับความช่วยเหลือจากรัฐไทยมาโดยตลอด อาทิ การเชื้อให้คนมอญกลายเป็นคนไทย เช่น การเป็นไพร่สม ไพร่หลวง การรับราชการทหาร ได้ศึกษา การแต่งงานกับคนไทย การได้รับสิทธิเช่นเดียวกับคนไทย การใช้นามสกุลเช่นคนไทย การได้รับสิทธิทางที่ดินทำกิน การสร้างบ้านเรือน การประกอบพิธีกรรมแบบมอญ การนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท และการเข้ารับการศึกษา แต่ขณะเดียวกัน ชุมชนชาติพันธุ์มอญก็แสดงอัตลักษณ์ ผ่านเงื่อนไขทางพิธีกรรม ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อของชุมชน การมีภาษามอญที่ใช้สื่อสารในกลุ่มเดียวกัน การนับถือศาสนาพุทธ ความโดดเด่นเหล่านี้ได้ช่วยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ครอบครัว เครือญาติ กลุ่มเพื่อน สถาบัน และความเป็นชุมชนชาติพันธุ์ให้แน่นแฟ้น เกิดจิตสำนึกชุมชนที่มาจากประวัติศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่ ช่วยทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้ เกิดสำนึกทางชาติพันธุ์ และแท้ที่จริงแล้ว คนมอญเป็นคนไทยตามกฎหมาย มีสิทธิที่เท่าเทียมในฐานะคนไทย ที่มีการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนฐานความไว้วางใจ เชื่อใจ ความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม ที่ทำให้เกิดเป็นพลังชุมชน ซึ่งมีอัตลักษณ์ของความเป็นชุมชนชาติพันธุ์ การสร้างอัตลักษณ์บนเขตแดนทางชาติพันธุ์ระหว่างคนมอญกับคนไทยเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะในอดีต การแยกตนเองออกจากการเป็นคนไทย ก็เพื่อประโยชน์ทางการค้า แต่ปัจจุบันคนในชุมชนก็ยิ่งรู้สึกว่ ตนเองเป็นคนมอญ

1.3 การคงอยู่ของอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ชุมชนมอญในเมือง (Urban Ethnicity)

การศึกษาชาติพันธุ์มอญในเมือง (Urban Ethnicity) โดยเฉพาะเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาในกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนกรณีศึกษาในงานวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาชุมชนชาติพันธุ์ในมิติพัฒนาการทุนทางสังคมในเชิงประวัติศาสตร์และความหลากหลายทางวัฒนธรรม

ธรรม ชาติพันธุ์ ประเพณี ความเชื่อ ศาสนา และพิธีกรรม ฯลฯ และเน้นศึกษาหน่วยย่อยของสังคม ในความเป็นพื้นถิ่น โดยเริ่มจากการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน จากช่วงสังคม จารีตประเพณีที่เปลี่ยนผ่านไปตามยุคสมัยจนมาถึงสังคมยุคปัจจุบัน

อัตลักษณ์บ้านเรือนมอญแถบทุ่งสีกัน หลักสี่สรุปจากความทรงจำของผู้อาวุโส เป็น บ้านไม้ ยกพื้นให้ลมถ่ายเท ชุดคูน้ารอบ ๆ เนินดิน ครอบคร้วหนึ่ง ๆ ตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันในหมู่ เครื่องญาติ ถัดจากบริเวณบ้านจะสร้างคอกล้อมสัตว์เลี้ยง เว้นลานกว้างไว้สำหรับนวดข้าว ในคูน้า รอบโคกชุดขึ้นมาเพื่อเก็บน้ำใช้เป็นแหล่งอาหาร และเส้นทางเชื่อมต่อไปยังหนองน้ำ และคูคลอง ไกล่เคียง ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพชาวนา ด้วยประโยชน์จากหนองบัวและคลองเปรม ประชากร ได้ส่งเสริมความสัมพันธ์ของครอบคร้วและเครือญาติ และชุมชน รวมถึงความสัมพันธ์ ทางการค้ากับพ่อค้าชาวจีนและมอญ

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของชุมชนมอญจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนสินค้า มาใช้เงินตรา ก็เพราะชุมชนไม่มีผลิตซึ่งเป็นเพื่อแลกเปลี่ยน เป็นสินค้า ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ของชุมชนมอญในเมือง ก็เพราะชุมชนขาด อำนาจต่อรองกับระบบตลาด เพราะการถูกเวนคืนที่นา ไปใช้ในโครงการพัฒนาประเทศไปสู่สังคม ทันสมัย ก็เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวทุนทางสังคมภายในชุมชนมอญจากทุนทางสังคมซึ่งเป็น พัฒนาการจากทุนแรงงานและผลผลิตจากแรงงานในครอบคร้ว ไปสู่การพึ่งพิงระบบแรงงาน ในภาคตลาด อันเนื่องมาจากทรัพยากรชุมชนถูกภาครัฐ และภาคทุน ดึงออกไปใช้ในกระบวนการ พัฒนาประเทศ ซึ่งเป็นอุดมการณ์ทุนนิยมเสรีของมหาอำนาจที่มีอำนาจเหนือกว่ารัฐไทยนำ ประเทศไปสู่การพึ่งพิงประเทศมหาอำนาจเป็นหลัก จนทำให้โครงสร้างทางสังคมไทย ที่ประกอบไปด้วยชุมชนต่าง ๆ ซึ่งมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่แตกต่างกัน มีอันต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนไปจากเดิม เพราะการพัฒนาประเทศตามอย่างวัฒนธรรมตะวันตก เป็นอุดม การณ์ในการพัฒนาที่มีรากฐานทางความคิดที่แตกต่างกับรากเหง้าวัฒนธรรมทางความคิดดั้งเดิม ของความเป็นไทยอย่างสิ้นเชิง ส่งผลให้ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนยิ่งเปราะบางมากขึ้นทุกที จากกระบวนการพัฒนาไปสู่ความเป็นเมือง เช่น การสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐาน อย่างการมีถนน สายใหญ่ตัดผ่าน ทำให้ทำให้ชุมชน ครอบคร้ว เครือญาติ ที่เคยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทำให้การไปมาหาสู่ลดน้อยลงไป เมื่อถนนหนทางสะดวกสบาย ผู้คนก็เปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตไปจาก เดิม ความใกล้ชิดในละแวกบ้านเดียวกันลดน้อยลง ความเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินไป ได้ส่งผลรุนแรง ต่อความเข้มแข็งของครอบคร้วและชุมชน ในประเด็นการทำลายโครงสร้างความสัมพันธ์ของ ครอบคร้ว ชุมชน สังคม

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในชุมชนมอญในกรุงเทพมหานคร ในผลกระทบที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์มอญ ที่ถูกลดทอนลงไปเป็นการตกอยู่ในสถานการณ์เพื่อการดำรงอยู่ของชาติพันธุ์นั้น จำเป็นต้องอาศัยการวิเคราะห์ชุมชนอย่างเป็นองค์รวมและอย่างมีพลวัต ทั้งระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ที่เปลี่ยนไป เพื่อให้เห็นถึงปัจจัยเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงที่สามารถนำมาปรับใช้ในการรื้อฟื้น สร้างความเข้มแข็งชุมชนดังเช่นในอดีต และมองถึงการปรับตัวของชุมชนตามสถานการณ์ความเป็นจริง ว่าอะไรเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ ดังเช่นในอดีต จากการศึกษาประวัติศาสตร์พัฒนาการของชุมชน ที่ทำให้เห็นว่า ชุมชนมีการพัฒนาระบบคิด วิธีปฏิบัติ และการใช้ภูมิปัญญาได้อย่างเหมาะสมกับทรัพยากรได้อย่างเต็มศักยภาพ มีการปรับตัวไปสู่ความยอมรับในความหลากหลายทางวัฒนธรรม เชื้อชาติ ศาสนา วัฒนธรรม โดยยึดโลกเป็นศูนย์กลาง ในตัวอย่างของการพัฒนาตัวตนไปสู่ความมีวัฒนธรรมและความใส่ใจในธรรมชาติ เช่น การมีจิตสำนึกในต่อส่วนรวมในด้านต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาตนเองเพื่อยกระดับจิตใจให้ที่มีจิตสำนึกในระดับสูงขึ้นไป การรับรู้เข้าใจและยอมรับในความแตกต่างหลากหลายของผู้คนมากยิ่งขึ้น และไม่คิดว่าตัวเองแปลกแยก สะท้อนถึงคุณธรรมและจิตสำนึกของชุมชนชาติพันธุ์ในการอยู่ร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ จากการพัฒนาความคิดพื้นฐานไปสู่ความรู้สึกเอื้ออาทร เห็นใจ ช่วยเหลือเกื้อกูล ความร่วมมือ สามัคคี รู้สึกผูกพันที่มีต่อกันในสังคมไทยโดยรวม และที่สำคัญ ชุมชนมอญมีสำนึกชุมชน รู้สึกหวงแหน และมีการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเอาไว้เพื่อสืบทอดไปยังรุ่นลูกหลาน การศึกษาชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ที่มีภูมิหลังความเป็นมาที่แตกต่างกันกับการปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกันในชุมชน ย่อมจะช่วยให้เห็นแนวทางการพัฒนาสังคม ชุมชน ให้เกิดความอย่างยั่งยืนได้

2. แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม (Social Capital)

ในการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับเรื่อง “ทุนทางสังคม” ในการวิจัยครั้งนี้ เริ่มจากการศึกษา “ทุน” และพัฒนาการของทุนภายใต้วิถีชุมชน ซึ่งได้ผ่านกระบวนการพัฒนาจากสังคมในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน ไปสู่ “ทุนทางสังคม” (Social Capital) อันเป็นพลังชุมชนที่เกิดขึ้นมาจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนฐานของความไว้นับเชื่อใจ สายใยความผูกพัน และการมีวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทย ผ่านระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบหลัก ได้แก่ คน สถาบัน วัฒนธรรม และองค์ความรู้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2549, น. 11) โดยเฉพาะความเป็นมาที่เกี่ยวข้องกับ “ทุนทางสังคม” จากรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ของ วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์ (2546) โดยเริ่มจากความหมายของคำว่า “ทุน” ของคนจีน ที่หมายถึง สิ่งที่มีอยู่เดิม

และอาจนำมาใช้ประโยชน์ ซึ่งรวมไปถึงทรัพย์สินเงินทอง หรือแม้แต่ในสมัยพุทธกาล องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอน ก็ยังมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับทุน ที่ประกอบไปด้วย ทรัพย์ภายนอก และทรัพย์ภายใน อันได้แก่ จิตใจ ความดีงาม

นอกจากพัฒนาการของความหมายของ “ทุน” ที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ยังปรากฏว่า มีการให้ความหมายในทางเศรษฐศาสตร์ ขณะเดียวกับที่ความหมาย “ทุน” ของอดัม สมิทท์ ยังหมายรวมถึง ความสามารถของพลเมืองหรือแรงงาน ซึ่งหมายถึงศักยภาพของทุนมนุษย์ที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของทุนทางสังคม จากการวิเคราะห์ของ วรวิทย์ โธมัส (2548, น. 14) ได้สรุปเพิ่มเติมถึงพัฒนาการของ “ทุน” ว่า มีพัฒนาการมาอย่างน้อย ปีล่วงมาแล้ว แต่มีการให้ความหมายที่แตกต่างกันไป บางครั้งใช้แทนวัตถุดิบของ เงินทอง โดยมองเรื่องของมูลค่า บางครั้งก็ใช้แทนสิ่งที่เป็นนามธรรมโดยมอง “ทุน” เป็นเรื่องคุณค่า อาทิ คุณค่าด้านจิตใจและความดีงาม และเมื่อมีการกล่าวถึง “ทุน” ก็จะไปเกี่ยวข้องกับทางด้านเศรษฐศาสตร์ แต่ถ้าพิจารณาทุนในมิติสังคมและวัฒนธรรม จะช่วยให้เห็นว่า ทุนมีความหมายกว้างมากขึ้นกว่าที่เข้าใจกันในอดีต ดังเช่นพัฒนาการของทุนทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในชุมชนทั้งในชนบทและชุมชนเมืองในปัจจุบัน จากการได้รับการยอมรับว่า มีความจำเป็นต่อการพัฒนาประเทศ เพราะในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจที่ผ่านมา สังคมไทยยังดำรงอยู่ได้ ไม่ได้ล่มสลายไป ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ และมีพัฒนาการ จากทุนที่เป็นตัวเงินและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ มาเป็นทุนทางด้านจิตใจ เช่น ความเอื้ออาทร ห่วงใย ความผูกพันภายในครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ชาติพันธุ์ จิตสำนึกชุมชน จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ ที่เห็นได้จากการช่วยเหลืออย่างไม่เป็นทางการกับผู้เดือดร้อน ผู้ตกทุกข์ได้ยาก ดังตัวอย่างผู้ประสบปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจในเมือง ได้กลับไปพึ่งพิงครอบครัวในชนบท อันแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชน และพลวัตของทุนทางสังคม ที่มีการปรับให้เหมาะสมกับพัฒนาการของชุมชนตามบริบทของการนำไปใช้ และยิ่งไปกว่านั้น ทุนทางสังคมยังมีพัฒนาการไปตามความคาดหวังของตัวบุคคล ครอบครัว เพื่อนบ้าน กลุ่มชน และชุมชน จากการได้ปฏิสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ การให้ความร่วมมือ และรวมไปถึงการเสียสละที่มีให้ต่อกัน

2.1 นิยามและความหมายของ “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” มีการนำมาใช้ในทศวรรษที่ผ่านมาเอง แม้จะเริ่มต้นที่นักเศรษฐศาสตร์ก่อน แต่ในปัจจุบันทางสังคมศาสตร์ รัฐศาสตร์ เริ่มเข้ามาให้ความสนใจมากขึ้น แต่ถึงอย่างไร ในสังคมไทยทุนทางสังคมได้ถูกนำมาใช้ในฐานะมโนทัศน์หรือความคิด (Concept) ซึ่ง

ต้องยอมรับว่า ความหมายของทุนทางสังคมยังมีความเป็นนามธรรมอยู่มาก มีการให้คำจำกัดความไปตามมุมมองหรือโลกทัศน์ ตามความสนใจ ทศนคติ และการนำไปใช้ประโยชน์ของแต่ละบุคคล อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมก็ได้นำให้นักวิชาการในหลาย ๆ แขนง ต้องตื่นตัวกันอีกครั้ง ภายหลังจากเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ ด้วยว่านายของทุนทางสังคมที่เชื่อกันว่ามีอยู่ในชุมชนไทยมาแต่อดีต ได้ปรากฏชัดขึ้นมา จนทำให้มีผู้กล่าวถึงกันอย่างกว้างขวางด้วยคุณประโยชน์อันนอกรีตที่ช่วยค้ำจุนความเป็นชุมชนไทยเอาไว้มิให้ล่มสลายไป ด้วยคุณค่าของทุนทางสังคมในความเอื้ออาทร การให้ความช่วยเหลืออย่างไม่เป็นทางการจากญาติพี่น้อง เครือญาติ กลุ่มเพื่อน ที่ช่วยให้ชุมชนไทยฟื้นตัวจากวิกฤตเศรษฐกิจได้รวดเร็วกว่ประเทศอื่น ๆ ในแถบเอเชีย ที่ต่างได้รับผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจเช่นเดียวกัน

ในการวิเคราะห์ความหมาย “ทุนทางสังคม” ซัยอนันต์ สมุทวณิช (2540) มองทุนเป็นวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนตลอดมา แม้จะถูกบดบังจากกระแสหลักบ้างในบางครั้ง

ประเวศ วะสี (2541) อมรา พงศาพิชญ์ (2543) ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2543) มณีมัย ทองอยู่ (2546) สมบัติ ชุตินันท์ (2546) สุพรรณิ ไชยอำพร (2547) และ วรวิมล โรมรัตน์พันธ์ (2549) มองทุนทางสังคมในภาพรวมของกระบวนการระบบความสัมพันธ์ที่เป็นกลุ่มก้อน ที่ช่วยทำให้ชุมชนเข้มแข็ง มีพลัง ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปัน เสียสละ ความเชื่อมั่นศรัทธา ไว้วางใจกัน และพฤติกรรมดังกล่าวมีความสอดคล้องกับหลักศีลธรรมอันดีของสังคม

ประเวศ วะสี (2541) กล่าวถึง “ทุนทางสังคม” ว่าหมายถึง กลุ่มก้อนทางสังคม การมีวัฒนธรรม การมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งใกล้เคียงกับความหมายของ “สังคมเข้มแข็ง”

อมรา พงศาพิชญ์ (2543) มองลึกซึ้งไปถึงความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้งระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือองค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม เครือข่าย และประชาสังคมที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจากเรื่องความสัมพันธ์แล้ว

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2543) ยังได้ให้ความสำคัญกับสถาบันทางสังคมและรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ในแต่ละชุมชน ที่ทำหน้าที่จัดระเบียบความสัมพันธ์ ความชอบธรรมแบบแผนการจัดสรรแลกเปลี่ยนทรัพยากร อันเป็นการสร้างความผสมกลมกลืนทางสังคมลดความขัดแย้งในชุมชน นอกจากนี้ก็ยังมองว่า “ทุนทางสังคม” คือ วิถีการดำรงชีวิต วัฒนธรรมจารีตประเพณีของชุมชน วิถีความสามารถในการจัดการองค์กรของประชาชน รวมทั้งปรัชญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

มณีมัย ทองอยู่ (2546) ที่เห็นว่า ทูทางสังคมคือ ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชนหมู่บ้านเองและกับส่วนที่อยู่ภายนอกหมู่บ้าน ดังเช่น ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนอีสานที่ถูกกำกับและสืบทอดผ่านประเพณี พิธีกรรม สุภาพิชาิต คำสอน ซึ่งล้วนเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน ชชาติพันธุ์ อันเป็นที่เชื่อได้ว่า เมื่อมีองค์ประกอบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็จะเกิดผลรวมของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนที่ได้จากการสั่งสมและการต่อยอด ครอบคลุมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้ความสามารถเพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของความไว้นใจเชื่อใจ สายใยแห่งความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม ดังที่สมบัติ ชูตินันท์ (2546) และ สุพรรณิ ไชยอำพร (2547) กล่าววาทูทางสังคมในสังคมไทย เอื้อไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เสื่อมลง เป็นพลังขับเคลื่อนให้ชุมชนสร้างความเข้มแข็ง มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูล สัมครสมาน รักใคร่กลมเกลียว มีการเรียนรู้ มีเหตุผล มีการปรับตัว และการพึ่งพาตนเองของชุมชน ที่มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม มีจิตใจ

วรจุมิ โรมรัตนพันธ์ (2549) นิยาม “ทูทางสังคม” หมายถึง ระบบคิด และวิถีปฏิบัติ ที่มีปฏิสัมพันธ์และมีความเชื่อมโยงกัน ระหว่างองค์ประกอบปัจจัยภายนอกกับปัจจัยภายใน อันก่อผลลัพท์ให้เกิดการระดม เพิ่มพูน กระจายทรัพยากรในชุมชน เกิดความเป็นเอกภาพ ความรักความสามัคคี และพลังชุมชนในชุมชน ตลอดจนความสงบสุขหรือสันติในชุมชน จึงอาจกล่าวได้ว่า ทูทางสังคมในบริบทสังคมไทย คือ กระบวนการระบบความสัมพันธ์ของคน ที่อยู่บนฐานของความเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปัน เสียสละ เชื่อมมันครัทธา ไว้วางใจกัน และพฤติกรรมดังกล่าว มีความสอดคล้องกับหลักศีลธรรมอันดีของสังคม โดยกระบวนการทูทางสังคมเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบภายในชุมชน/องค์กร ที่เป็นเสมือนปัจจัยภายใน และองค์ประกอบภายนอกที่เป็นเสมือนปัจจัยแวดล้อม ที่ส่งผลต่อระบบคิด รูปแบบ/ แนวทาง/ วิถีปฏิบัติ ตลอดจนผลลัพท์และผลกระทบ ที่แสดงออกถึงประสิทธิผล ประสิทธิภาพ การกระจายของทรัพยากร และ การเกิดพลังของชุมชน/ องค์กร

ดังนั้น ความหมายทูทางสังคมในบริบทสังคมไทยโดยรวม หมายถึง ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน กับประโยชน์ของการนำทูทางสังคมไปใช้เป็นกลไกในการขับเคลื่อน พัฒนา และสร้างพลังที่เกิดขึ้นจากความร่วมมือ ความเสียสละ การยอมรับ และไว้วางใจกัน สร้างเป็นบรรทัดฐานด้านสำนึกชุมชน ช่วยทำให้ชุมชนมีพลัง อำนาจ ในการบริหารจัดการและการจัดสรรทรัพยากร กระจายทรัพยากร ได้อย่างทั่วถึง และเป็นธรรม

ในฟากของนักคิด นักวิชาการต่างประเทศ ในช่วงวิกฤตความขัดแย้งทางชาติพันธุ์ Putnam (1993) and Fukuyama (1995) ได้ให้ความหมาย “ทูทางสังคม” ในแง่ของการเอื้อประโยชน์ทางธุรกิจและประโยชน์ที่มีร่วมกัน แต่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ ด้าน Coleman

(1999) and Amartya Sen (2006) มอง “ทุนทางสังคม” ภายหลังจากเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจและการขัดแย้งทางชาติพันธุ์ที่แพร่กระจายไปทั่วโลกอย่างรุนแรง มุมมองในการให้ความหมายทุนทางสังคม จึงเป็นเรื่องของทัศนคติจากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทางสังคม ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังและจิตสำนึก เป็นเรื่องของค่านิยมที่ต้องการให้ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน รวมไปถึงการสร้างควมสำคัญในประเด็นอัตลักษณ์ของชุมชน ที่จะช่วยสร้างความเข้มแข็งและนำไปสู่ความไว้วางใจซึ่งกันและกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะการสร้างความสัมพันธ์นี้จะช่วยยกระดับความเข้มข้นของทุนทางสังคม ตั้งแต่ระดับการมีส่วนร่วม ระดับการเสียสละ การมีจิตสำนึก และจิตวิญญาณ ซึ่ง Coleman (1999 อ้างถึงใน วรวิศ วิมลรัตน์, 2548, น. 30) มอง “ทุนทางสังคม” ว่าเป็นชุดของความสัมพันธ์ (set of relationships) ระหว่างคน เป็นความสัมพันธ์บนพื้นฐานของความคาดหวังในสิ่งที่ต้องใช้อีกกัน การมีค่านิยมร่วมกัน (set of shared values) การมีสำนึกของความไว้วางใจ (sense of trust) ระหว่างกัน ที่ถือเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือมากกว่า ซึ่งสอดคล้องกับอัตลักษณ์ของชุมชนในการสร้างความเข้มแข็งและความอบอุ่นที่เกิดจากการมีความสัมพันธ์กัน เช่น เพื่อนบ้าน สมาชิกภายในชุมชน กลุ่มเพื่อนหรือคนที่มีความเชื่อในศาสนาเดียวกัน โดยเน้นความรู้สึกของการมีส่วนร่วม มีการร้อยรัดถักทอความสัมพันธ์ (Bonding) และการเสียสละเพื่อคนอื่น มากกว่าการยึดตัวเองเป็นศูนย์กลาง (Self-centered Lived)

แม้ค่านิยมของ “ทุนทางสังคม” โดยรวมแล้ว สรุปได้ว่าเป็นสิ่งที่ดีงามที่หมายถึง ระบบของความสัมพันธ์ที่มีระหว่างกันของคนในครอบครัว ชุมชน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของการมีจิตสำนึกร่วมและแสดงออกถึงการไว้วางใจซึ่งกันและกัน อันเป็นลักษณะเด่นของโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีมาในอดีต และยังสามารถใช้เป็นพลังขับเคลื่อนชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อช่วยให้สังคม ชุมชน ประเทศชาติ ดำเนินไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ อย่างไรก็ตาม หากมองในแง่ของการถักทอความสัมพันธ์แล้ว หากไม่ยึดมั่นในหลักศีลธรรมและคุณธรรมแล้ว พลังชุมชนที่เกิดขึ้น ก็ไม่อาจเรียกว่าเป็นทุนทางสังคมได้

2.2 องค์ประกอบของทุนทางสังคม

ในสังคมไทย ทุนทางสังคม เกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม ผ่านระบบความสัมพันธ์ในองค์ประกอบหลัก ที่ยึดโยงกัน และมีบทบาททำให้เกิดเป็นพลังในชุมชนและสังคม สภาพที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มองว่าองค์ประกอบหลักเหล่านี้ ได้แก่

1) คน มีบทบาทหลักในการพัฒนาประเทศ ที่ต้องได้รับการพัฒนาในทุกมิติทั้งด้าน สุขภาพ ที่มุ่งให้คนมีร่างกายแข็งแรงสามารถดูแลตนเองได้ ด้านจิตใจ ให้เป็นคนที่มีความตั้งใจ มีน้ำใจ เอื้ออาทร เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม และรักษาดี ด้านสติปัญญา ให้มีศักยภาพและมีความ สามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองและเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มอย่างต่อเนื่อง

2) สถาบัน มีบทบาทในการสนับสนุนและผลักดันให้เกิดพลังร่วมของคนในชุมชน/ สังคม และการอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข โดยสถาบันครอบครัว เป็นสถาบันพื้นฐานในสังคมที่ หล่อหลอมคนให้รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม สถาบันศาสนา เป็นที่ยึดเหนี่ยว จิตใจของคนในสังคม กล่อมเกลาจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณความดี สถาบันการเมืองการปกครอง ทำ หน้าที่กำกับ ดูแลให้สังคมอยู่ในระเบียบแบบแผนและให้คนในสังคมปฏิบัติตามกฎระเบียบที่ กำหนดร่วมกัน สถาบันการศึกษา เป็นแหล่งสร้างความรู้ทางวิชาการควบคู่กับการพัฒนาให้เกิด คุณธรรม จริยธรรมแก่คนในสังคม ภาคธุรกิจเอกชน ให้หลักบรรษัทภิบาลในการดำเนินธุรกิจที่มี กิจกรรมสร้างสรรค์สังคมซึ่งเป็นทุนทางสังคมในการพัฒนาประเทศได้อย่างมหาศาล และสื่อ เป็น สถาบันที่สามารถชี้แนะและมีอิทธิพลสูงต่อพฤติกรรม ค่านิยมของคนในสังคมในวงกว้าง

3) วัฒนธรรม เป็นวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมายาวนานและเป็นที่ยอมรับในสังคมนั้น ๆ ซึ่งมีความหลากหลายในแต่ละพื้นที่ โดยอยู่ในรูปของความเชื่อ ความศรัทธา จารีตประเพณีที่ ดีงาม ค่านิยม ความเป็นไทย นอกจากนี้ ยังมีในรูปของแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณสถาน ฯลฯ วัฒนธรรมเป็นตัวยึดโยงคนในสังคมให้ตระหนักถึงรากเหง้าของตนเอง เกิดความหวงแหน ภูมิใจที่จะ รักษา อนุรักษ์ ฟื้นฟู พัฒนาและต่อยอด เพื่อประโยชน์ต่อตนเอง ครอบครัว ชุมชน และประเทศ

4) องค์ความรู้ ประกอบด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ โดย ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นศาสตร์และศิลป์ของการดำเนินชีวิตที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ เป็นฐานคิด และหลักเกณฑ์การกำหนดคุณค่าและจริยธรรมที่มีการสั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน ทำให้เกิด ความหลากหลายของความรู้ที่นำมาใช้ประโยชน์ได้และสร้างสมดุลในการอยู่ร่วมกันของคนและ ธรรมชาติ ส่วนความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ สามารถนำมาใช้ในทางปฏิบัติได้ มีความหลากหลาย ปรับเปลี่ยน ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคม เพื่อตอบสนองความต้องการ ของชุมชนได้ เช่น ความต้องการของตลาด การนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาปรับใช้อย่างเหมาะสม เป็นต้น

สังคมไทยเป็นสังคมที่อุดมไปด้วยทุนทางสังคมมากมาย โดยเฉพาะด้านวัฒนธรรม ทุนด้านนี้ในสังคมไทยนับว่ามีความแข็งแกร่งมาก ระบบเครือข่ายที่พี่น้องมีความเข้มแข็งทำให้ชุมชน มั่นคงไม่แตกแยก แต่ปัจจุบันระบบเครือข่ายไม่แน่นแฟ้นดังเดิม ดังจะเห็นได้ชัดจากชุมชนบ้าน จัดสรรที่ผู้คนแทบจะไม่รู้จักกันเลยแม้จะมีบ้านอยู่ติดกัน สังคมเมืองมีสมาชิกหนาแน่นมากขึ้น แต่

ความรู้สึกห่างไกลกัน ยิ่งการสร้างความจริงแบบเน้นความมั่งคั่งทางโภคทรัพย์ ก็ยิ่งทำลายทุนทางสังคมวัฒนธรรมมากขึ้นโดยลำดับ เพราะขาดการพัฒนารูปแบบและวิธีการจัดการบริหารทุนทางสังคมอย่างถูกต้องเหมาะสม ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ทุนด้านที่เป็นสติปัญญา (Wisdom Capital) ในระยะหลังช่วง 10-20 ปีมานี้ ระบบการศึกษาและการพัฒนา เริ่มหันมาให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาท้องถิ่นมากขึ้น ขณะที่สังคมมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้เพิ่มขึ้นในยุคไฮเบอร์ แต่การพัฒนา การจัดการบริหารทุนที่เป็นองค์ความรู้ สติปัญญา ให้เกิดความรู้เท่าทันกับความสลับซับซ้อนและความเปลี่ยนแปลงของสังคมเทคโนโลยีสารสนเทศที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ด้านกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ มองเรื่องทุนทางสังคมว่า เป็น ลักษณะทางสังคม ที่ปัจเจกชนและองค์กรทางสังคม มีเครือข่าย (Network) มีความไว้วางใจ (Trust) และการมีบรรทัดฐานในการปฏิบัติ (Norms) เพื่อส่งเสริมให้เกิดการเกื้อหนุนและความร่วมมือไม่ร่วมมือในการดำเนินงานซึ่งกันและกัน ซึ่งก่อให้เกิดความสามารถในการปรับปรุงสถานะของสังคม องค์กร และตนเองให้บรรลุเป้าประสงค์ที่กำหนดร่วมกัน โดยมองมิติทางทุนทางสังคม มิติทุนทางสังคมในประเทศไทย

ในขณะที่สำนักมาตรฐานการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ (2548, น. 1) ได้ แบ่งมิติทุนทางสังคมออกเป็น 6 มิติ ดังนี้

1. มิติด้านกลุ่มและเครือข่าย (Group and Networks)
2. มิติความไว้วางใจและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Trust and Solidarity)
3. มิติด้านกิจกรรมร่วมและความร่วมมือ (Collective Action and Cooperation)
4. มิติด้านข่าวสารและการสื่อสาร (Information and Communication)
5. มิติด้านการรวมกลุ่มทางสังคม และการผนวกรวม (Social Cohesion and Inclusion)
6. มิติด้านการมีอำนาจ และกิจกรรมทางการเมือง (Empowerment and Political Action)

อย่างไรก็ดีในระดับสากลได้มีการในลักษณะและองค์ประกอบของทุนทางสังคมจากการศึกษาของ Nan Lin (2001, p. 56) ทุนทางสังคม (Social Capital) ซึ่งประกอบด้วยทรัพยากรที่มีอยู่ภายในเครือข่าย ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของกลุ่มทางสังคม (Associations) โดยเน้นความสำคัญประเด็นทุนทางสังคม (Social Capital) ไม่เพียงแต่เรื่องทรัพยากรสินของปัจเจกเท่านั้น ยังเน้นถึงการเข้าถึงทรัพยากร (Resources Accessible) ระหว่างความสัมพันธ์ที่มีความเกี่ยวข้องกัน (Ties) ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

สำหรับประเด็นการเข้าถึง (Access) และการใช้ทรัพยากร เนื่องจากเป็นความมุ่งหมายจากประโยชน์ของการนำทรัพยากร ซึ่งอาจเป็นประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรในระยะเวลาสั้น ๆ เช่น การยืมสิ่งของของเพื่อนเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ ซึ่งจะต้องมีการตอบแทนกันในภายหลัง โดยข้อสรุปทางสังคมของ Lin (2001) ซึ่งเป็นเสมือนหนึ่งของความหมายโดยนัย (One Implication) ของความหมายของทุนทางสังคม ซึ่งสะท้อนถึงความรู้สึกร่วมของการเป็นหนี้บุญคุณ หรือการมีพันธะ (Obligation) จากการพึ่งพิงและตอบแทนซึ่งกันและกัน (Reciprocity or Compensation)

2.3 ทฤษฎีระบบกับการศึกษาพลวัตกระบวนการทุนทางสังคม

ในการศึกษาพลวัตของกระบวนการทุนทางสังคมของชุมชน ระบบคิดหรือกระบวนทัศน์ (Paradigm) ของชุมชน ได้กลายเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องทำความเข้าใจควบคู่ไปกับการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคม และการพัฒนาทุนทางสังคม ด้วยการวิเคราะห์จากความหมายและคำจำกัดความสำคัญของกระบวนทัศน์ (Patton, 1978, p. 203, quoted in Lincoln and Guba, 1985, p. 15) ในโลกทัศน์ในมุมมองโดยทั่วไป ที่มองผ่านความซับซ้อนยุ่งยากไปสู่โลกแห่งความเป็นจริง (Real World) เช่นเดียวกับกระบวนทัศน์ที่ได้ฝังลึกอยู่ในกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) และฝังลึกอยู่ในตัวของสมาชิกชุมชน ที่สามารถพัฒนาเป็นวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งการพัฒนาหรือปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์เป็นสิ่งสำคัญ ที่มีความชอบธรรม (Legitimate) และมีความเหมาะสม (Reasonable) ประโยชน์ตรงนี้คือ ทำให้ชุมชนสามารถพัฒนาเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนที่มีจิตสำนึก ซึ่งในกรณีนี้กระบวนทัศน์ คือ แบบแผนหรือบรรทัดฐาน (Normative) ที่ควบคุมการปฏิบัติตนของคนให้รู้ว่าควรจะทำอะไร อย่างไรก็ตาม กระบวนทัศน์สามารถเปลี่ยนแปลงได้ แม้ในบริบทเดียวกัน กระบวนทัศน์ก็แตกต่างกันได้ โดยที่รีส (Reese, 1980, p. 352, quoted in Lincoln and Guba, 1985, p. 15) เชื่อว่า กลุ่มพื้นฐานความเชื่อที่ถูกสร้างขึ้นมาได้พัฒนาไปสู่ระบบของความคิด (System of Ideas) การที่คนเรามีระบบคิดที่ดี ไม่เพียงแต่จะช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของความจริงได้อย่างถ่องแท้ มีแบบแผนในการหาความรู้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถกำหนดขอบเขตสำหรับการค้นหาของความรู้ของมนุษย์ (Epistemological Context) ซึ่งเป็นความรู้จากการปฏิบัติหรือจากการกระทำ เช่นเดียวกับที่ศาสตราจารย์ โทมัส เอส. คูห์น (Thomas S. Kuhn) ให้ความหมายว่า หมายถึงชุดของการปฏิบัติ (The Set of Practice) ในกระบวนทัศน์ทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งก็คือ สิ่งที่เราสามารถสังเกตเห็น พิสูจน์ หรือตรวจสอบได้ และผลจากการสืบค้นที่ได้ทดสอบตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ก็จะถูกนำมาตีความ (paradigm,

online, 2549) ดังนั้น “กระบวนทัศน์” ตามทัศนะของคุณั้น ก็คือ แบบแผนหรือชุดความคิดที่เกิดขึ้น อย่างเป็นระบบ ที่มาจากบริบทของมุมมอง โลกทัศน์ การตีความ จากทัศนะในการจัดการความรู้ภายในของมนุษย์ ที่ผ่านระบบการจัดการให้ปรากฏออกมาทางการปฏิบัติ ดังเช่นความรู้ในชุมชนที่ผ่านการปฏิบัติและพัฒนาเป็นระบบคิดของชุมชน

สำหรับทัศนะของ โจธาน กริกซ์ (Grix, 2004, pp. 25-27) ได้ให้ความหมายของ “กระบวนทัศน์” ว่าประกอบด้วย 3 แนวทาง แนวทางแรกมีความหมายตามแนวคิดของคุณั้น (Kuhn, 1996, pp. 10-11, quoted in Grix, 2004, p. 25) ด้วยการอธิบายกระบวนทัศน์ว่า เป็นการยอมรับ ตัวอย่างของการกระทำที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทางวิทยาศาสตร์ (accepted examples of actual scientific practice) ซึ่งตัวอย่างแต่ละตัวอย่าง ประกอบด้วยกฎ ทฤษฎี การประยุกต์ใช้ และเครื่องมือ เข้าด้วยกัน ต่อจากนั้นก็มีการจัดเป็นรูปแบบ (Models) ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ เช่น การเรียนรู้จาก นามธรรมไปสู่รูปธรรม ส่วนแนวทางที่สอง กระบวนทัศน์คือ ความหมายที่ใช้ในการวิจัยที่ผู้ศึกษาหรือนักวิจัยอธิบายถึงแนวคิดกว้าง ๆ แต่จัดแบ่งหมวดหมู่เอาไว้ในการวิจัย นำไปสู่การศึกษาในแนวทางที่ เจาะจงความสำคัญ และแนวทางสุดท้ายที่อธิบายความหมายของกระบวนทัศน์ ก็คือ กระบวนทัศน์ที่ถูกใช้ในการอธิบายขอบข่าย แนวทาง หรือวิธีที่ใช้ในการวิจัย เช่น กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม (Positivist) และกระบวนทัศน์ตีความนิยม (Interpretive) ที่เป็นลักษณะของการวิจัยในเชิงปริมาณ และวิจัยในเชิงคุณภาพนั่นเอง

ในการวิจัยครั้งนี้ได้ทบทวน ประโยชน์ของการศึกษาระบบความคิด กระบวนทัศน์ตาม หลักการของอุดมการณ์เสรีนิยม ช่วยสร้างความเข้าใจปัจเจกบุคคล (Individual) ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสังคม ซึ่งพบว่าแม้แต่เฮเกลจะมีความเชื่อว่า บุคคลโดด ๆ และเป็นปัจเจกนั้นไม่มีอยู่จริง แต่จะอยู่รวมกันเป็นสังคม และการที่ชุมชนจะดำรงอยู่ได้ก็ต้องมีความสัมพันธ์กับผู้อื่น ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดชุมชน ในแง่ของความสำนึกของคนว่ามีตัวตนอยู่ได้ก็เพราะเข้าไปสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยที่เฮเกลก็เห็นด้วยกับอริสโตเติลในประเด็นที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ที่เริ่มต้นความเป็นสังคม จากการอยู่กันอย่างกระจัดกระจาย แล้วมีการพัฒนาความสัมพันธ์กันมากยิ่งขึ้นเมื่อมีรัฐ (วีระ สมบูรณ์, 2541, น. 138-139) จากความคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า แท้จริงแล้วมนุษย์พัฒนาการเรียนรู้เพื่อการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของระบบคิดหรือกระบวนทัศน์ในการสร้างความเชื่อ ค่านิยม ที่มีการพัฒนาและการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา จนเกิดการยอมรับว่าเป็นความระบบคิดหรือที่เรียกว่ากระบวนทัศน์ ซึ่งกระบวนทัศน์จะเป็นเช่นไร ก็ต้องสังเกตจากการแสดงออก ด้วยการกระทำ ดังตัวอย่างในแต่ละช่วงของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ที่สะท้อนเรื่องอุดมการณ์ความคิดที่มีการปรับเปลี่ยนมาโดยตลอด เช่น อุดมการณ์ทุนนิยม สังคมนิยม และชุมชนนิยม เมื่อความรู้ความคิดมีวิวัฒนาการมาเรื่อย ๆ ความรู้ที่เคยได้รับการยอมรับก็ถูกทำลาย ความรู้เดิมใน

ยุคสมัยหนึ่งได้รับการยอมรับ แต่ในเวลาต่อมาก็ถูกปฏิเสธได้ นั้นหมายความว่า ระบบคิด ความเชื่อ ความรู้ มุมมอง โลกทัศน์ของคนสามารถเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ขึ้นอยู่กับบริบทที่แวดล้อม สังคมนั้น ๆ ในแต่ละช่วงเวลา ดังกรณีการค้นหาความจริงจากกระบวนทัศน์ชุมชนที่ปรากฏชัดขึ้นมา เมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน

การเปลี่ยนย้ายกระบวนทัศน์ (Paradigm Shift) หรือกระบวนทัศน์ใหม่ (New Paradigm) ของคุณั้น ดูเหมือนว่าจะได้รับความสนใจและมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการเปลี่ยนแปลง ความคิด ความเชื่อ วิธีวิทยา (Methodology) ในช่วงทศวรรษที่ 1970 ซึ่งต่อมาฟริตจอฟ คาปรา (Fritjof Capra) ก็ได้ให้ความหมายกระบวนทัศน์ใหม่ หลังจากที่คุณั้นให้ความหมายมานานกว่า 30 ปี (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2548, น. 28-29) สำหรับสังคมไทย แวดวงงานวิชาการก็มีการใช้ และให้ความหมาย “กระบวนทัศน์” ในนิยามที่หลากหลายแตกต่างกัน เช่น ในงานวิจัยของ อรศรี งามวิทยาพงศ์ ได้ให้ความหมาย “กระบวนทัศน์” ว่า หมายถึง ชุดของความคิด (Concept) ค่านิยม (Values) การรับรู้ (Perceptions) และการปฏิบัติร่วมกันของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือชุมชนหนึ่งที่ได้ก่อตัวอย่างมีแบบแผนและมีทัศนะอย่างเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับ “ความเป็นจริง” (Reality) ซึ่งเป็นฐานคิดของวิถีการจัดการตนเองของชุมชนนั้น (Capra, 1997, pp. 5-6 อ้างถึงใน อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2546, น. 4)

การมองเรื่องกระบวนทัศน์นี้ สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการค้นหาความรู้ที่อยู่ในชุมชน เช่น ในกรณีการเปลี่ยนแปลงความคิดของผู้คนไปจากเดิม ซึ่งก็คือ การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (Paradigm Shift) จากชุดแนวคิดความรู้ ความเชื่อ ค่านิยมที่เคยมีอยู่ ไปสู่ชุดความคิดใหม่ ทั้งนี้ เพราะชุดกระบวนทัศน์ที่มีอยู่เดิมไม่สามารถอธิบายความเป็นจริงในช่วงเวลานั้นได้ หรือเป็นการเสนอชุดความคิดการปฏิวัติระบบคิดทางวิทยาศาสตร์และภูมิปัญญา ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบคิดและการเปลี่ยนผ่านภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาตามยุคสมัยในที่หนึ่ง ๆ (Time and Space) ดังในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ที่ต้องศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน หรือการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (Paradigm Shifts) ที่เป็นพลวัตของคนในแต่ละยุคสมัย ให้เข้าใจถึงกระบวนการในการเปลี่ยนผ่านระบบภูมิปัญญาของชุมชน ที่พัฒนามาสู่การดำรงอยู่ของชุมชนชาติพันธุ์ และการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนในช่วงนั้นคืออะไร ชุมชนมีระบบคิดและวิถีปฏิบัติในช่วงเวลานั้นเป็นอย่างไร ซึ่งในกรณีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ อาจดูที่ระดับพัฒนาการของพลังการผลิตเป็นสำคัญ เมื่อพลังการผลิตเปลี่ยนไป แบบวิถีการผลิต (Mode of Production) รวมไปถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนไปด้วย (ยุค ศรีอาริยะ, 2545, น. 95) และย่อมมีผลต่อกระบวนทัศน์ในมองความเป็นจริง และวิธีการแสวงหาความรู้ของคนในยุคหนึ่ง ๆ ด้วย จึงเป็นสาเหตุทำให้การค้นหาความรู้ของมนุษย์ไม่อาจหยุดนิ่งได้ เมื่อความรู้ใหม่สามารถอธิบายความจริง

ของโลกได้ชัดเจน กระบวนทัศน์ที่มีอยู่ก็จะถูกแทนที่ด้วยกระบวนทัศน์ใหม่อย่างไม่สิ้นสุด เช่น ความหมายของอุดมคติ (Ideology) ได้ถูกนำมาใช้ในความหมายทางการเมือง ที่หมายถึงความคิดทางการเมืองและเรียกว่า “อุดมการณ์” และในปัจจุบันก็หมายถึง ประวัติศาสตร์ทางความคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ทางความคิดของชุมชนที่เกิดจากความคิดที่ตกผลึกและหล่อหลอม กลายมาเป็นอุดมการณ์หรืออุดมคติ (Ideology) ในทำนองเดียวกับทฤษฎีสังคมซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ความคิดของคนในชุมชนในช่วงเวลาหนึ่ง ที่ผ่านการตกผลึกทางความคิด มีการแปรเปลี่ยน ปรับตัว ไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคม

ในอีกด้านหนึ่ง ทฤษฎีการพัฒนาแบบบูรณาการ (Integral Theory) ของเคน วิลเบอร์ ซึ่งเสนอแนวทางในการพัฒนาของมนุษย์ (Human Evolution) ที่ให้เห็นว่า การศึกษาวัฒนธรรม ประเพณีที่แตกต่างกัน และการสร้างเป็นแผนที่ (Map) ทฤษฎีสังคมที่มนุษย์ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ช่วยทำให้มนุษย์สามารถประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต และสามารถใช้ทรัพยากรได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ จากระบบปฏิบัติแบบบูรณาการที่จะเป็นเครื่องมือช่วยบูรณาการให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้อย่างองค์รวม ซึ่งเป็นการพัฒนามาจากข้างในที่เป็นการตระหนักรู้ และการรับรู้ในมุมมองของ The Big Three ที่มองเกี่ยวกับความเป็นตัวเราเอง (Self) ความเป็นพวกเรา ที่รวมถึงวัฒนธรรม (Culture) และพวกเขาที่หมายถึงธรรมชาติ (Nature) อันเป็นการปูพื้นฐานทางด้านจิตใจของมนุษย์ในการรับรู้และสร้างความเข้าใจตัวเรา การมองเห็นคุณค่าของวัฒนธรรมและสิ่งดีงามของพวกเรา และเห็นความสำคัญของธรรมชาติของพวกเราที่จะต้องรักษาเอาไว้อย่างสมดุล ซึ่งในกระบวนการบูรณาการเปรียบเหมือนกระบวนการเรียนรู้ที่ได้พัฒนามาจากภายใน และสามารถยกระดับความรู้ความเข้าใจ อันถือเป็นการยกระดับจิตใจได้ในระดับสูงขึ้นไป ทำให้เกิดความเข้าใจธรรมชาติและสิ่งรอบข้างมากขึ้น ดังตัวอย่างพัฒนาการที่เกี่ยวกับการยกระดับการพัฒนาคุณธรรม (Moral) ซึ่งในระดับแรกเป็นระดับต่ำกว่ากฎเกณฑ์ทางสังคม เป็นระดับขั้นของการพัฒนาในขั้นแรกของคนที่ยึดตนเองเป็นศูนย์กลาง (Egocentric) ระดับที่สองเป็นระดับที่ยึดกฎเกณฑ์ทางสังคม เป็นระดับที่มนุษย์พัฒนาการเรียนรู้และพัฒนาในระดับคุณธรรม ยกขึ้นไปสู่ขั้นการพัฒนาคุณธรรมเป็นศูนย์กลาง และขั้นที่สาม เป็นขั้นของการพัฒนาไปสู่ความยอมรับในความหลากหลายทางวัฒนธรรม เชื้อชาติ ศาสนา วัฒนธรรม โดยยึดโลกเป็นศูนย์กลาง มีการพัฒนาตัวตน (Self) ไปสู่ความมีวัฒนธรรม (Culture) และความใส่ใจในธรรมชาติ (Nature) เช่น การมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ธรรมชาติ ทำให้คนสนใจเรียนรู้และนำไปสู่การพัฒนาตนเองให้มีชีวิตที่ดีขึ้น รู้จักในศักยภาพของตนเองตามฐานะที่ดำรงอยู่และเข้าใจในตนเองตามความจริง ทำให้เข้าใจสิ่งรอบข้างมากยิ่งขึ้น สามารถยอมรับความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรม ความเชื่อ ความคิดของผู้อื่นและไม่คิดว่าเขาแปลกแยกกับเรา ซึ่งเท่ากับยกระดับจิตใจให้ที่มีจิตสำนึกในระดับสูงขึ้นไป

ตามที่แฟรงค์ (Frank, 2003, p. 194) ได้อธิบายมุมมองที่ขยายความเข้าใจต่อสิ่งแวดล้อมกับบริบทภายนอกเพิ่มขึ้นนอกเหนือไปจากตัวเราและพวกเรา ซึ่งมุมมองดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายในการศึกษาพลวัตกระบวนการทุนทางสังคม ที่เป็นการยกระดับจิตสำนึกทางคุณธรรม ช่วยให้เกิดการตระหนักถึงผลประโยชน์ส่วนรวมมากขึ้น ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมของชุมชนอย่างหนึ่ง ยิ่งไปกว่านี้แนวคิดดังกล่าว ยังสอดคล้องกับแนวคิดกระบวนการระบบ หรือขยายชีวิตของพริตจ็อฟคาปรา ที่ใช้อธิบายถึงระบบคิดและโครงสร้างของนิเวศวิทยา โดยเฉพาะความคิดเชิงระบบ (Systems Theories) ที่มีลักษณะพัฒนาจากส่วนย่อยไปสู่ส่วนรวม และระบบชีวิตต้องบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม ไม่สามารถแยกส่วนได้ เช่นเดียวกับระบบสังคมที่ระบบสังคมย่อยไม่แยกออกจากระบบสังคมใหญ่ แต่ด้วยกระบวนการทัศน์แบบกลไกทำให้มองความสัมพันธ์ระหว่างส่วนย่อยกับส่วนใหญ่ออกอย่างแยกส่วน ศาสตร์ทางระบบแสดงให้เห็นว่า ระบบชีวิตไม่สามารถทำให้เข้าใจได้ด้วยการวิเคราะห์ แต่เป็นความคิดทางบริบทที่สามารถอธิบายบางสิ่งในหน่วยของความหมายของบริบทที่อยู่ภายในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ และความคิดเชิงระบบก็คือ ความคิดที่ปรากฏอยู่ตามสภาพแวดล้อม (Capra, 1996, pp. 36-37) ซึ่งการเปลี่ยนแปลงระบบคิดแบบแยกส่วนไปสู่ความคิดเชิงระบบหรือระบบคิดแบบองค์รวม ก็คือการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ภายในไปสู่การรับรู้ถึงความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายกับระบบความสัมพันธ์ภายนอกที่มีความเกี่ยวข้องกันมากยิ่งขึ้น และสัมพันธ์กันเป็นอย่างเป็นกระบวนการระบบ (Capra, 1996, p. 38) เช่นเดียวกับการศึกษาพลวัตกระบวนการทุนทางชุมชนในครั้งนี้ ที่จำเป็นต้องมองชุมชนอย่างเป็นระบบ ในฐานะของหน่วยย่อยในเครือข่ายทางสังคมที่กว้างขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกภายนอกที่มีต่อระบบคิดและวิถีปฏิบัติของคนในชุมชน และจากองค์ประกอบของความเป็นชุมชนที่เป็นปัจเจกภายในชุมชน อันประกอบขึ้นมาจากส่วนย่อย ๆ เช่น กลุ่มหรือสถาบันทางสังคมในชุมชน (เช่น ผู้นำ เครือญาติ เพื่อนบ้าน) ภูมิปัญญา/กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน วัฒนธรรม/ประเพณี/ความเชื่อของชุมชน ในระบบความสัมพันธ์ของชุมชนที่หล่อหลอมระบบคิด การปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน และการสัมพันธ์กับภายนอก เมื่อส่วนประกอบย่อยส่วนหนึ่งส่วนใดเปลี่ยนแปลงไป ก็จะส่งผลกระทบต่อระบบรวมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือมีพลวัตตามไปด้วย เช่น การเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคม เป็นต้น ในทำนองเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงในส่วนประกอบย่อยของสังคม เช่น ความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของชุมชน ก็จะส่งผลกระทบต่อความสมดุลของสังคมในระบบรวมระดับประเทศ

2.4 ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง

จากความหมายทุนทางสังคม ที่หมายถึง การที่คนมารวมกันเอาความดีมารวมกัน เอาความรู้มารวมกัน เรียกว่าเกิดทุนทางสังคมซึ่งนำไปสู่พลังทางสังคมที่แก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ทุกอย่าง (ประเวศ วะสี, 2542) สะท้อนถึงกระบวนการที่ให้ความสำคัญการพัฒนา “คน” หรือให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เริ่มปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 และพัฒนาต่อมาในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 (2545-2549) ที่มุ่งเน้นการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน เพื่อให้เป้าหมายของการพัฒนาเป็นไปอย่างสมดุล บนพื้นฐานของความพอประมาณในทางสายกลาง ความมีเหตุมีผล และรู้เท่าทันโลก ตลอดจนสร้างจิตสำนึกให้คนในชุมชนตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการคิด ทักษะคิดให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อันเป็นการช่วยกันทำให้เมืองและชุมชนน่าอยู่ มีการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อเป็นการต่อยอดถึงทางเลือกของการพัฒนา ที่ต้องเน้นการพัฒนาศักยภาพของคนโดยผ่านการบูรณาการในระดับกระบวนการ

แม้ในทิศทางของแผนฯ 10 ก็ได้กล่าวถึง จุดมุ่งหมายไว้ว่าจะให้เกิด Green Society หรือสังคมที่มีความสุขอย่างยั่งยืน โดยจะให้ความสำคัญกับการสร้างสมดุลของการพัฒนาในทุกมิติ คือสังคม เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เช่นเดิม และยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง โดยพยายามชี้ให้เห็นจุดอ่อนในช่วงแผนฯ 9 ว่ายังไม่เกิดผลในการนำมาปฏิบัติมากนัก โดยมุ่งให้คนและสังคมไทยสามารถปรับตัวเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงในมิติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างรู้ทัน ภายใต้หลัก “ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” เน้นที่การพึ่งตนเอง การมีภูมิคุ้มกัน และการสร้างสมดุลของการพัฒนาให้เกิดขึ้นในทุกมิติ ควบคู่ไปกับการนำทุนที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยมาใช้ให้เกิดประโยชน์ และเสริมสร้างทุนเหล่านั้นให้แข็งแรง ซึ่งมีประเด็นสำคัญที่จะนำมาใช้ผลักดันเพื่อขับเคลื่อน คือ การดำเนินงานทางสายกลาง ความสมดุลและความยั่งยืน ความพอประมาณอย่างมีเหตุผล การมีภูมิคุ้มกันและรู้เท่าทันโลก และการเสริมสร้างคุณภาพคน สำหรับทิศทางการพัฒนาที่กำหนดวางไว้ คือ ให้คนและสังคมไทยสามารถปรับตัวเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงในมิติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างรู้ทัน ภายใต้หลัก “ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” เน้นที่การพึ่งตนเอง การมีภูมิคุ้มกัน และการสร้างสมดุลของการพัฒนาให้เกิดขึ้นในทุกมิติ ควบคู่ไปกับการนำทุนที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยมาใช้ให้เกิดประโยชน์ และเสริมสร้างทุนเหล่านั้นให้แข็งแรง ทั้งในระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสังคม รวมถึงระดับประเทศ ซึ่งทุนทางสังคมดังกล่าวที่มีอยู่แล้วนั้น ได้แก่ ทุน 3 ประเภทคือ 1. ทุนทางเศรษฐกิจ อาทิ ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) ทุนหรือสินทรัพย์ทางการเงิน (Financial Capital/ assets)

สินทรัพย์ที่ไม่สามารถจับต้องได้ทางกายภาพ แต่สามารถอ้างสิทธิประโยชน์ได้ในอนาคต (Intangible Capital) และแรงงานหรือทรัพยากรมนุษย์ (Human Capital) 2. ทูทางสังคม เป็นทุนที่เกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความผูกพัน และมีวัฒนธรรมที่ดีงามและ 3. ทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เน้นที่ความหลากหลายทางชีวภาพ (Biodiversity Based Economy) โดยการบริหารจัดการเพื่อให้มีการกระจายผลประโยชน์อย่างสมดุลและเป็นธรรม

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาโดยภาคชุมชนในเขตเมืองใหญ่ ๆ ของประเทศไทย เช่น ชุมชนในเขตเมืองของกรุงเทพมหานคร ที่จะมุ่งไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืนและเกิดความสมดุลได้นั้น มีอุปสรรคมากมาย ด้วยเหตุที่ชุมชนในเขตเมืองกำลังเกิดปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ และเป็นต้นตอของปัญหาสังคมใหญ่ ๆ เช่น ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาการค้ำมนุษย์ ปัญหาแหล่งเสื่อมโทรม ปัญหาความแออัดของชุมชนเมือง ปัญหาการกระจายรายได้ ปัญหาความยากจน เป็นต้น อันเนื่องมาจากการเป็นศูนย์รวมของความเจริญทุกด้าน จากการสถิติประชากรในปี พ.ศ. 2545 พบว่า กรุงเทพมหานครมีประชากรอยู่ในทะเบียนบ้าน 5,726,203 คน ความหนาแน่นประชากรโดยเฉลี่ย 3,650 คน ต่อ 1 ตารางเมตร มีชุมชนประเภทต่าง ๆ จำนวน 1,604 ชุมชน คิดเป็นสัดส่วน 1 ต่อ 7 ของชุมชนที่มีอยู่ในประเทศไทยทั้งหมดประมาณ 7,600 ชุมชน โดยแบ่งเป็น ชุมชนแออัด 769 แห่ง หมู่บ้านจัดสรร 243 แห่ง ชุมชนชานเมือง 327 แห่ง ชุมชนเมือง 168 แห่ง และเคหะชุมชน 70 แห่ง (สถิติกรุงเทพมหานคร, 2545, น. 86 อ้างถึงใน เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, 2547, น. 11) และยังมีปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของคนกรุงเทพมหานคร ที่มีมากถึงร้อยละ 63.02 (ข้อมูลออนไลน์) โดยที่ปรากฏว่า จำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในชุมชนประเภทต่าง ๆ นั้นมีมากกว่าจำนวนตัวเลขที่แสดงไว้ เช่น แรงงานที่อาศัยตามสถานที่กำลังก่อสร้าง โรงงาน ศูนย์การค้า คอนโดมิเนียม บ้านจัดสรร และสิ่งปลูกสร้างอื่น ๆ อีกมากมายที่อยู่ระหว่างการก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ นอกจากนี้ยังมีประชากรที่เป็นแรงงานต่างด้าวที่ลักลอบเข้ามาขายแรงงานโดยมักอาศัยอยู่ตามชุมชนแออัดอีกจำนวนมาก

ไม่เพียงแต่ชุมชนในเขตเมืองจะกลายเป็นแหล่งเสื่อมโทรมแล้ว การพัฒนาไปสู่ความทันสมัยก็นำไปสู่ปัญหาการกระจายทรัพยากรแบบไม่สมดุล สะท้อนให้เห็นถึงความยุ่งยากในการบริหารจัดการ อีกทั้งการบริหารจัดการชุมชนที่เป็นรูปแบบเดียวกัน แต่นำมาใช้กับชุมชนที่มีลักษณะแตกต่างกันไป ย่อมเป็นอุปสรรคต่อการบริหารจัดการสังคมชุมชนนั้น ๆ เพราะแต่ละชุมชนมีประวัติศาสตร์ ความเชื่อ วัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ภาครัฐจึงจำเป็นต้องลดบทบาทในการบริหารจัดการสังคมลง ขณะเดียวกันก็ควรเพิ่มอำนาจให้กับชุมชนในการเข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งสอดคล้อง

กับแนวคิดของไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2546) ที่เห็นว่า การบริหารประเทศควรให้น้ำหนักความสำคัญกับท้องถิ่น หรือการบริหารจัดการโดยภาคที่เป็น “ชุมชน”

ที่ผ่านมาจากการเกิดภาวะวิกฤติประชาธิปไตย การคอร์รัปชันในหน่วยงานภาครัฐ และวิกฤติเศรษฐกิจเมื่อปี 2540 หลายฝ่ายได้เล็งเห็นความสำคัญในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และทุนทางสังคม โดยเริ่มจากรัฐานราก จนเป็นนโยบายในการหาเสียงของพรรคการเมืองบางพรรคที่ได้คะแนนความไว้วางใจจากประชาชนจนท่วมท้น

ทุนทางสังคมมีความเชื่อมโยงกับทุนทางเศรษฐกิจและทรัพยากรธรรมชาติ สามารถเอื้อประโยชน์ต่อกัน และจากการที่ทุนทางสังคมเป็นผลสืบเนื่องอย่างยาวนานมาจากรากฐานของสังคมแต่ละชุมชน โดยทุนทางสังคมมีผลกระทบเชิงบวกต่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ดังนั้นแนวทางการพัฒนาทุนทางสังคมจะต้องตระหนักถึงการมีอยู่เดิมของทุนทางสังคม โดยภาครัฐควรดำเนินการกระตุ้น ส่งเสริม สนับสนุนทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมให้เพิ่มมากขึ้น และใช้ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่เชื่อมโยงกับทุนทุกประเภท ทั้งทุนทางเศรษฐกิจ และทุนทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอย่างบูรณาการ เพื่อนำไปสู่การสร้างสมดุลในกระบวนการพัฒนาประเทศ (โชติมา จุฑากรณ์, 2548, น. 64)

จากกระบวนการพัฒนาประเทศที่ได้ปรับเปลี่ยนมาให้ความสำคัญกับคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่า “คน” คือปัจจัยที่มีความสำคัญ เพราะเมื่อเวลาผ่านไปแทนที่จะเสื่อมคุณค่า แต่กลับพบว่ายิ่งเพิ่มพูนคุณค่า เพราะยิ่งทำยิ่งมากประสบการณ์ หากมีการฝึกอบรมเรียนรู้ ถ่ายทอดพัฒนาคน พัฒนาสิ่งแวดล้อมในการเรียนรู้ที่ดีก็จะสามารถช่วยเพิ่มพูนทักษะความสามารถในการดำเนินการ หรือการผลิต การบริการ โดยเฉพาะพัฒนาในระดับกลุ่มคนจะก่อให้เกิดความเข้มแข็ง มีความสัมพันธ์ดีต่อกัน (ดาเรศ ชูยก, 2548, น. 10) การพัฒนาให้ทุนทางสังคมมีความยั่งยืน เป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศนั้น ไม่ว่าจะ ระดับบุคคล ระดับครอบครัว ระดับกลุ่ม/องค์กร ระดับชุมชน และระดับประเทศ จึงให้ความสำคัญกับเรื่องกระบวนการเรียนรู้ การยกระดับความรู้ความสามารถ การสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ ซึ่งถือเป็นการสร้างรากฐานแห่งทุนทางสังคม ในการเรียนรู้ที่จะจัดการทุนทางสังคมให้คงอยู่และเพิ่มพูนให้มากขึ้น

3. แนวคิดความเข้มแข็งของชุมชนเมือง (Empowering Urban Community)

การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในการทบทวนวรรณกรรมเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้พยายามทำความเข้าใจในประเด็นการดำรงอยู่ของความเป็นชุมชน และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเป็นชุมชนชาติพันธุ์ เพื่อให้เห็นถึงองค์ประกอบ และเงื่อนไขปัจจัยที่ส่งผลต่อระบบคิด วิธีปฏิบัติ อันสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตของความเป็นชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังต่อไปนี้

3.1 ความหมายชุมชนเข้มแข็ง

ความหมายของ “ชุมชน” (Community) หรือประชาคม (Communitarian) โดยรวมแล้ว จะเกี่ยวข้องกับกลุ่มทางสังคมที่มีความสัมพันธ์กัน มีความเป็นปึกแผ่นในสายสัมพันธ์เดียวกัน เช่น ครอบครัวและชาติพันธุ์ และยังหมายถึงพื้นที่ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด นอกจากนี้ยังหมายถึง องค์กรและสถาบันทางสังคมที่มีวัตถุประสงค์ มีระบบความสัมพันธ์ มีความผูกพันเกิดขึ้น ดังที่สนทยา พลศรี (2541, น. 22) สรุปความหมายของ “ชุมชน” และ “ประชาคม” ว่าหมายถึง ชุมชนโดยสามัญสำนึก เป็นกลุ่มทางสังคมที่อาศัยอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน เช่น ครอบครัว ละแวกบ้าน หมู่บ้าน ตำบล หรือเรียกเป็นอย่างอื่น มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีการติดต่อสื่อสารและเรียนรู้ร่วมกัน มีความผูกพันเอื้ออาทรภายใต้บรรทัดฐานและวัฒนธรรมเดียวกัน มีการร่วมมือและพึ่งพาอาศัยกัน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังคำว่า “ประชาคม ได้มีการกล่าวถึงในประเทศไทยอย่างกว้างขวางจากบรรดานักวิชาการหลายท่าน เช่น ธีรยุทธ บุญมี กล่าวถึงประชาคม ไว้ในหนังสือ ประชาสังคม (Civil Society) และปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิธีใหม่แห่งการพัฒนา : วิธีวิทยาศาสตร์สังคมไทย โดยเรียกประชาคมว่าคือ “ชุมชน” ในทำนองเดียวกับที่ ชัยอนันต์ สมุทรวณิช ได้กล่าวถึง Communitarians ในความหมายที่หมายถึง “ชุมชน” ผู้ที่ได้อธิบายและให้ความหมายได้ชัดเจนมากขึ้นคือ อนุชาติ พวงสำลี และ วีรบูรณ์ วิสารทสกุล ที่ปรากฏในหนังสือ ประชาสังคม : คำ ความคิด และความหมาย ที่ได้กล่าวถึง “ความเป็นชุมชน” หรือ “ความเป็นประชาคม” จากคำนิยาม “ประชาคม” หรือ “ชุมชน” ในบทความเรื่อง “ความเป็นชุมชนและประชาคม” ของ David Mathews ประธานมูลนิธิ Kettering Foundation ที่กล่าวว่า

“ประชาคม” หรือ “ชุมชน” นั้น เป็นหนึ่งหน่วยอิสระภายใต้สังคมประชา ที่ประกอบไปด้วยหน่วยอิสระที่แตกต่างหลากหลายมากมาย ดังนั้นคำว่า “ประชาคม” หรือ “ชุมชน” จึงอาจมีขนาดและลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ตั้งแต่บริษัทขนาดเล็ก ๆ บริษัทหนึ่ง ถนนสายหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง ๆ เมืองหนึ่ง ๆ หรือกลุ่มสนใจเรื่องหนึ่ง ๆ (อนุชาติ พวงสำลี และ วีรบุรณ วิสารทสกุล, 2541, น. 9)

สำหรับการให้ความหมายความเป็น “ชุมชน” “ประชาคม” ในประเทศไทย ที่ได้กล่าวในเบื้องต้น ยังทำให้เห็นถึงองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง และบ่งบอกถึงลักษณะและคุณสมบัติของกิจกรรมโดยรวมที่สำคัญ ในการสร้างความเป็นชุมชนหรือประชาคม เช่น ประชาคมหมายถึง การรวมตัวของสมาชิกในชุมชน เพื่อร่วมกันทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนด้วยตนเอง เช่น การแก้ไขปัญหาชุมชน การวางแผนพัฒนาชุมชน การกำหนดข้อตกลงร่วมกัน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ที่มีวัตถุประสงค์ในเรื่องเดียวกัน เป็นการรวมตัวกันตามสถานการณ์หรือสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นโดยไม่มีใครสั่ง สมาชิกที่มาารวมกันมีส่วนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการ และร่วมรับผิดชอบอย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกัน ภายใต้กฎหมายและศีลธรรมอันดีของสังคม ทำให้สมาชิกเกิดการเรียนรู้ด้วยกัน มีความรัก ความเอื้ออาทร ผูกพันต่อกัน ด้วยความรู้สึกสำนึกในความเป็นเจ้าของชุมชน (กระทรวงมหาดไทย, กรมการพัฒนาชุมชน, 2547, น. 29) อันแสดงให้เห็นถึงองค์ประกอบของความเป็นชุมชน 4 ประการ คือ มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการกระทำร่วมกัน และมีการเรียนรู้ในการกระทำ ซึ่งในลักษณะการรวมตัวของชุมชนเพื่อหาหนทางในการจัดการและแก้ไขปัญหา ที่มีการวางแผน การกำหนดข้อตกลง โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วม ย่อมนำไปสู่การทำให้สมาชิกเกิดการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ มีการติดต่อสื่อสาร (communicate) และเกิดจิตสำนึกชุมชน นำไปสู่ชุมชนที่มีพลังและมีศักยภาพในการแก้ไขปัญหา ซึ่งเมื่อชุมชนมีองค์ประกอบเหล่านี้แล้ว สิ่งที่เกิดขึ้น (Emerge) คือ ความมีจิตวิญญาณ ความเป็นผู้นำตามธรรมชาติ ศักยภาพในการจัดการตนเอง (Self Management) และสามารถพึ่งพิงตนเองได้ (Self Reliance) (ประเวศ วะสี, 2541, น. 13) ซึ่งจากความหมาย “ประชาคม” ที่ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายไว้ นั้น เมื่อนำมาวิเคราะห์คุณลักษณะโดยรวม ความหมาย “ประชาคม” ในวิสัยทัศน์ของท่านก็คือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่มีความสามารถในการจัดการ โดยเริ่มต้นจากอุดมการณ์ของปัจเจกชน (Individualism) ที่มีอยู่แล้วในบุคคลแต่ละคนที่เป็นสมาชิกชุมชน เริ่มต้นจากคนจำนวนไม่มาก ขยายกว้างไปเรื่อย ๆ จนมีขนาดใหญ่ขึ้น บนพื้นฐานของความเชื่อ ค่านิยม ทัศนคติ และจิตวิญญาณในความรับผิดชอบต่อสังคม ที่เกิดขึ้นมาจากการเรียนรู้ สามารถบริหารและจัดการตัวเองตามวัตถุประสงค์ที่ใกล้เคียงกัน จนมาทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน และนำไปสู่การมีอุดมการณ์รับผิดชอบต่อสังคมร่วมกันได้

สำหรับมุมมองของ ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2541, น. 4) ให้ความหมายของประชาคมว่ามีความหมายคล้ายคลึงและต่อเนื่องกับ “ชุมชน” แต่ให้ความหมายไปในเชิงพื้นที่ และกลุ่มคนในเชิงวัตถุประสงค์ เชิงกิจกรรมที่ครอบคลุมค่อนข้างกว้างกว่าความหมายของชุมชน หมายถึง พื้นที่ที่กว้างน้อย หรือกลุ่มคนที่กว้างน้อย แต่ทั้งชุมชนและประชาคมนี้ไปด้วยกันได้ และประชาคมมักสื่อความหมายได้หลากหลายมากกว่าชุมชน

จากความหมายของประชาคมที่กล่าวข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะของประชาคมหรือชุมชน หมายถึง การที่คนในชุมชนมีความตระหนักถึงศักดิ์ศรีของตนเองและผู้อื่น ทั้งในฐานะความเป็นปัจเจกและในฐานะของชุมชน ในส่วนที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กันทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในสังคม ชุมชนของตนเอง และการรักษาไว้ซึ่งเสรีภาพของปัจเจกขึ้นอยู่กับกิจกรรมที่ปรากฏอยู่ในองค์กรประชาสังคม (Civil Society) อันเป็นสถานที่ที่พลเมืองเรียนรู้ที่จะนับถือบุคคลอื่นเท่า ๆ กับการนับถือตัวเอง การมีจิตสำนึกที่ตระหนักในการเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน (Community) ซึ่งจากการมีสิทธิเสรีภาพที่เท่าเทียมกันแล้ว ยังต้องมีความรับผิดชอบที่เป็นหน้าที่ (Duty) และในฐานะของการเป็นสมาชิกสังคม ไม่ใช่เกิดจากการถูกบังคับ แต่เกิดขึ้นมาจากความต้องการรวมกลุ่มกันของสมาชิกในชุมชน ตามหลักศีลธรรม หลักกฎหมาย และประเด็นร่วมทางสังคม ที่สะท้อนถึงการมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกันของคนในชุมชน

ดังนั้นจากความหมายของชุมชนและประชาคม เมื่อนำมาวิเคราะห์ประเด็นความหมายโดยสรุปแล้ว จะเห็นได้ว่า โดยลักษณะหลัก ๆ ของชุมชน ที่มีองค์ประกอบเช่นเดียวกับประชาสังคม ที่ปรากฏออกมาในรูปแบบของ “ทุนทางสังคม” ที่ดำรงอยู่ในชุมชน แต่มีการขยายขอบเขตของความหมายกว้างออกไป แต่มีที่มาในแบบเดียวกัน และมีความหมายใกล้เคียงกัน จนสามารถใช้ในความหมายแทนกันได้ในระดับสากล รวมถึงในสังคมไทย แต่สำหรับความหมาย “ประชาคม” ในยุโรปแล้ว ในอุดมการณ์จะแฝงค่านิยมทางการเมืองของภาคพลเมืองอยู่ด้วย ขณะเดียวกันเป้าหมายการนำไปใช้ก็คล้ายคลึงกัน เช่น ในกรณีประเทศทางยุโรปนำแนวคิดประชาคมมาใช้เพื่อแก้ปัญหาการล่มสลายของทุนทางสังคม โดยนำส่วนดีของอุดมการณ์เสรีนิยมและสังคมนิยมในเรื่องสิทธิเสรีภาพกับประโยชน์ส่วนรวมมาบูรณาการกัน สร้างเป็นวาทกรรมใหม่ภายหลังจากการได้รับผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงทศวรรษที่ 1990s เช่นเดียวกับชุมชนในประเทศไทยที่ได้นำแนวคิดชุมชนหรือประชาคมมาใช้ต่อยอดทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมเพื่อปรับใช้ โดยมุ่งเน้นการสร้างชุมชนเข้มแข็ง มีศักยภาพในการพึ่งพาตนเองได้ และสามารถเป็นภูมิคุ้มกันในยามสังคมตกอยู่ในภาวะวิกฤตได้

3.2 ลักษณะและองค์ประกอบชุมชนเข้มแข็ง

จากการศึกษาความหมายของชุมชน ช่วยให้สามารถนำมาสรุปลักษณะของชุมชนหรือประชาคม ที่ประกอบด้วย พื้นที่ คน การมีส่วนร่วมในการสร้างค่านิยมขององค์กรหรือสถาบันที่สืบเนื่องไปถึงการปฏิสังสรรค์กัน มีการกระจายอำนาจอย่างเท่าเทียมกันในชุมชน มีการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันภายในชุมชน จึงต้องมีการสร้างกฎระเบียบ บรรทัดฐาน และแบบแผนเพื่อควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกด้วยกัน มีเป้าหมายความสำเร็จของชุมชนร่วมกัน ที่สำคัญสมาชิกจะต้องมีการพบปะกันโดยตรง (Face to Face) มีกระบวนการติดต่อสื่อสาร ซึ่งจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ในด้านอื่น ๆ เช่น ความรู้สึกถึงการมีส่วนร่วมได้ส่วนเสียที่เกี่ยวข้องกับความเป็นชุมชน เป็นต้น

ส่วนลักษณะของชุมชนหรือประชาคมในยุโรปและอเมริกา กล่าวได้ว่ามีลักษณะของอุดมการณ์ในทางเมืองเพิ่มเข้ามา โดยได้อธิบายความเป็นชุมชนที่แยกแยะลักษณะของอุดมการณ์ประชาคมนิยมอย่างชัดเจน ซึ่งแบ่งตามวิสัยทัศน์ที่ครอบคลุมลักษณะความคิดที่เกี่ยวกับชุมชนอย่างกว้าง ๆ และความเป็นพลเมือง ที่เกิดจากการปรับตัวของคนในชุมชนทางการเมือง (Political Community) โดยที่นักประชาคมได้อ้างถึงความเป็นพลเมือง ว่าขึ้นอยู่กับวิสัยทัศน์และมุมมองทางสังคม ความเชื่อของปัจเจกชนในฐานะสมาชิกของชุมชน ซึ่งประกอบไปด้วยลักษณะที่แตกต่างหลากหลายกันไป ตามวิสัยทัศน์ของประชาคมใน 4 รูปแบบ คือ (Delanty, 2003, p. 73)

1) ชุมชนที่มีลักษณะบทบาทความสัมพันธ์ในฐานะหุ้นส่วนทางสังคม เน้นการมีส่วนร่วมของพลเมือง และเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่ปรากฏอยู่ในแนวทางการพัฒนาอย่างความสมดุลในการรื้อฟื้นบทบาทของปัจเจก เพื่อเข้าไปมีส่วนร่วมรับรู้ ร่วมตระหนัก และร่วมรับผิดชอบต่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน

2) ลักษณะของชุมชนที่ตระหนักถึงความเป็นพลเมือง และความมีคุณธรรม จริยธรรม ส่วนรวม (Virtue) ของการปกครองแบบประชาธิปไตยทางตรงของนครรัฐกรีก (Skinner, 1978 อ้างถึงใน เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2542, น. 42-43) ที่เป็นการเน้นการมีส่วนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจร่วมตรวจสอบ ที่เป็นกระบวนการของ “การมีส่วนร่วม (Participation)” ของชุมชนที่มีความแตกต่างกัน

3) ลักษณะชุมชนที่เน้นความแตกต่างทางชาติพันธุ์ การปรับตัวยอมรับวัฒนธรรมชุมชนที่แตกต่างกัน เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่มีความสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายของการพัฒนา การค้นหาการดำรงอยู่ของชุมชนทางชาติพันธุ์ที่มีจิตสำนึกอย่างเป็นรูปธรรม การส่งเสริมการมีส่วนร่วมเพื่อเปิดโอกาสให้สมาชิกชุมชนสามารถเข้าถึงกระบวนการพัฒนาได้อย่างเหมาะสมกับความต้องการที่แตกต่างกัน ในรูปแบบของการพัฒนาจะต้องมีความสมดุลกันในอำนาจ (Power) และบทบาทความสัมพันธ์ ท่ามกลางอำนาจที่สมดุลกัน ท่ามกลางความแตกต่างทั้งในความเชื่อ เพศสภาพ

ศาสนา ทศนคติ ประเพณี วัฒนธรรม ชนชั้น ฐานะทางสังคม และชาติพันธุ์ ในกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างกัน

4) ลักษณะของการเมืองในทางที่สาม (The Third Way) ที่ได้เปลี่ยนผ่านจากการค้นพบ สังคมประชาธิปไตยในความเป็นชุมชน ที่มีความคิดในงานอาสาสมัคร งานทางด้านการกุศล และงานในด้านการดูแลบริหารจัดการตนเอง (Self-organized care) (Rose, 1999, p.177, quoted in Delanty, 2003, p. 88) และปรากฏออกมาให้เห็นเป็นรูปธรรมในการมีส่วนร่วมระหว่างรัฐกับชุมชน ในประเด็นของนโยบายทางการศึกษา นโยบายของชุมชน แผนชุมชน เพื่อบ้านเฝ้าระวัง และกิจกรรมที่สะท้อนถึงการมีจิตสำนึกของชุมชน

จากลักษณะของประชาคมดังกล่าว ให้ภาพของการที่คนในชุมชนมีความตระหนักถึง ศักดิ์ศรีของตนเองและผู้อื่นทั้งในฐานะความเป็นปัจเจกและในฐานะของชุมชน ในส่วนที่ต้องเข้าไป เกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กันทางสังคม และการรักษาไว้ซึ่งเสรีภาพของปัจเจกขึ้นอยู่กับกิจกรรมที่ ปรากฏอยู่ในสังคม อันเป็นสถานที่ซึ่งพลเมืองเรียนรู้ที่นับถือบุคคลอื่นเท่า ๆ กับการนับถือตัวเอง

ในสังคมไทย มีแนวคิดที่สนับสนุนชุมชนนิยมด้วยการเสนอเรื่องวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมพื้นบ้านนำ โดยเน้นความผูกพันกับพื้นที่และประวัติศาสตร์ ในขณะที่แนวคิดประชาสังคม เสนอวัฒนธรรมแบบปัจเจกบุคคล ซึ่งมีพื้นฐานจากตะวันตกที่เน้นพันธะสัญญาและกฎหมาย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548, น. 118-119) มากกว่าการเห็นพ้องต้องกันในความหลากหลายทาง ความคิดของชุมชน ทั้งนี้การที่ชุมชนสามารถพึ่งตัวเอง ลดการพึ่งพิงภายนอก การมีผู้นำที่มีความ เสียสละ สมาชิกชุมชนมีจิตวิญญาณมุ่งมั่นในอุดมการณ์แห่งความรับผิดชอบในการสร้าง คุณประโยชน์อันใหญ่หลวงที่มีต่อส่วนรวม โดยไม่หวังสิ่งใด ๆ ตอบแทนนั้น เป็นคุณสมบัติของ ความเป็นชุมชนไทยมาช้านาน นอกจากนี้ก็มุ่งหวังให้สังคมไทยร่วมกันสร้างค่านิยมในสังคม ให้ เป็นสังคมที่มีคุณธรรม (Virtue) เป็นชุมชนทางอุดมการณ์ ที่รับรู้และตระหนักในความรับผิดชอบต่อ และพึ่งพาตนเองได้ โดยเริ่มมีความเชื่อว่า ภายใต้อุดมการณ์ทุนนิยมไม่สามารถนำมาซึ่งความเข้มแข็ง ชุมชนได้อย่างยั่งยืน

ดังนั้นจึงมีการเสนอแนวทางการพัฒนาทางเลือก ที่เน้นวัฒนธรรมและทุนทางสังคม (Social Capital) ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของความเป็นชุมชน เป็นฐานของการพัฒนาเพื่อ บรรลุความอยู่ดีมีสุข (Well-being) ของชุมชน อันเกิดจากศักยภาพของชุมชน ในการผลิตชุด ความเชื่อที่มาจากแบบแผนวิถีคิดของชุมชน ที่มีการผสมผสานทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิม และการ พยายามรักษาไว้ซึ่งดุลยภาพของการพัฒนาที่ครอบคลุมทุกมิติของการดำรงอยู่อย่างเชื่อมโยงเป็น องค์กรรวม ไม่ว่าด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ฯลฯ แม้ปัจเจกภายนอก ต่าง ๆ ที่เข้ามาพร้อมกับกระแสทุนนิยม จะทำให้ชุมชนต้องเผชิญกับความกดดัน การเบียดขับพลัง

ภายในหรือวัฒนธรรมชุมชนให้อ่อนแรงลง แต่ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนหนึ่ง ๆ ได้ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างกระแสชุมชน กับกระแสทุนภายนอกที่เข้ามากระทบ สะท้อนให้เห็นการขับเคลื่อนพลังอำนาจภายในชุมชน ระบบคิดจิตสำนึกของชุมชน ในฐานะของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการบริหารจัดการชุมชน ซึ่งเริ่มต้นจากอำนาจของปัจเจก ความสัมพันธ์กับธรรมชาติ (Nature) การสร้างวัฒนธรรมที่เป็นของชุมชน โดยผ่านการกระทำและการจัดการเพื่อปรับโครงสร้างทางสังคม (Social Structure) เพื่อสร้างความสมดุลในกระบวนการพัฒนา มิใช่ปล่อยให้รัฐเข้ามาจัดการเพียงฝ่ายเดียว

การศึกษาชุมชนชาติพันธุ์ ดังกรณีชุมชนมอญในการวิจัยครั้งนี้ ก็สะท้อนถึงวัฒนธรรมชุมชน อัตลักษณ์ของชุมชน ที่พัฒนามาจากระบบคิด ระบบคุณค่า และอุดมการณ์ที่ชุมชนสร้างสมไว้ และมีพัฒนาการ ผ่านการกลั่นกรอง ถ่างทอด สืบต่อกันมา เช่น วัฒนธรรมหมู่บ้านของคนมอญ จะให้ความสำคัญกับการตั้งถิ่นฐานที่สัมพันธ์กับเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก ที่สอดคล้องกับอาชีพหรือความมั่นคงทางเศรษฐกิจ อันเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชน การเข้าใจวัฒนธรรมชุมชนหนึ่ง ๆ จะช่วยให้เข้าใจถึงโครงสร้าง แบบแผนวิถีคิด ความเป็นอยู่ และสภาวะต่าง ๆ ในชุมชน ซึ่งในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้การทำความเข้าใจ “วัฒนธรรมชุมชน” ของชุมชนมอญกรณีศึกษา ก็ถือได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญ เพราะวัฒนธรรมชุมชนเป็นแหล่งที่มาของพลังชุมชน โดยเฉพาะชุมชนชาติพันธุ์ที่มีลักษณะร่วมกันโดยผ่านอัตลักษณ์ชุมชน ที่มองคนเป็นศูนย์กลาง สะท้อนผ่านพิธีกรรมและความเชื่อในวิถีชีวิตชุมชน และการมีระบบคิดแบบองค์รวม (Holistic) ที่สะท้อนความสัมพันธ์โยงใยของทุกมิติชุมชนอยู่ตลอดเวลา (นัฐวุฒิ สิงห์กุล และชินวร ฟ้าดิษฐ์, 2548, น. 60) นอกจากนี้ วัฒนธรรมชุมชนยังเป็นเรื่องที่ร้อยรัดความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ที่เป็นตัวทำให้การแสดงออกถึงสวัสดิการชุมชนในชนบทยังคงอยู่ และสามารถ ทนทานต่อระบบทุนนิยมได้มาจนถึงปัจจุบัน (ชัยวัฒน์ นนอร์ตัน, 2542, น. 31) เช่นเดียวกับวัฒนธรรมของชุมชนประเภทอื่น ๆ ที่แสดงออกถึงลักษณะของการรวมกลุ่มช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือกันเองก่อนจะคิดพึ่งพิงหรือรับความช่วยเหลือจากภายนอก และมีการขยับมาสู่การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชน และระหว่างชุมชนกับองค์กร สถาบัน และหน่วยงานภาครัฐ ที่มีการประสานงานอย่างเป็นเครือข่าย (Net work) ซึ่งจะช่วยให้ชุมชนมีพลังมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่กระแสกดดันจากภายนอก ผลพวงจากกระแสการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ได้ส่งผลกระทบต่อความเข้มแข็งของชุมชน และบั่นทอนคุณธรรมของปัจเจก (Individual) ที่จะต้องแก่งแย่งแข่งขันกันมากขึ้น ทำให้ชุมชนต้องปรับตัวเพื่อความเท่าเทียมและความอยู่รอด ซึ่งชุมชนที่สามารถรักษาวัฒนธรรมชุมชนที่ดั้งเดิมไว้ได้อย่างเข้มแข็ง มีทุนทางสังคม (Social Capital) ที่หลากหลาย ย่อมจะมีศักยภาพในการธำรงรักษาความเป็นชุมชน พัฒนาให้เข้มแข็ง และสามารถพึ่งพาตนเองได้เป็นอย่างดี แต่งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับชุมชนส่วนใหญ่ ยังขาดแง่มุมการศึกษาถึงแหล่งที่มาของพลังชุมชน

จากฐานราก หน่วยย่อย ๆ ของชุมชนอย่างแท้จริง ภายหลังจากการลบล้างมโนทัศน์การผสมผสาน (Assimilated) ที่รัฐชาติมีอำนาจนำไปสู่ความสมดุลทางอำนาจระหว่างรัฐกับชุมชนภายใต้มโนทัศน์การบูรณาการชาติพันธุ์ (Identity Integration) ภายใต้มโนทัศน์ความสัมพันธ์ของชาติพันธุ์ (Ethnicity) ซึ่งเพิ่งจะได้ปรากฏภาพอย่างจริงจังภายหลังทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา

การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งและพึ่งตนเองได้นั้น สนทยา พลศรี (2540, น. 54-55) กล่าวถึงลักษณะชุมชนเข้มแข็ง ว่ามีลักษณะสำคัญคือ 1) มีจิตสำนึกชุมชน (Community Consciousness) หรือเป็นชุมชนที่มีจิตวิญญาณ (Spirituality) คือสมาชิกสำนึกว่าตนเองเป็นเจ้าของชุมชน 2) มีจิตวิญญาณชุมชน (Community Spirituality) คือ การที่สมาชิกมีความจงรักภักดีต่อชุมชน เสียสละทำงานเพื่อชุมชน ห่วงเห่นชุมชน 3) เป็นชุมชนเรียนรู้ (Community Learning) คือสมาชิกช่วยกันเรียนรู้ หรือเรียนรู้เป็นกลุ่ม มีความตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา 4) มีองค์กรชุมชนเข้มแข็ง คือ ประชาชนรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น ด้วยจิตสำนึกชุมชนและจิตวิญญาณชุมชน เพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหาของชุมชน 5) มีการจัดการชุมชนที่ดี (Community Management) คือ สมาชิกของชุมชนมีความสามารถในการจัดการตนเองและชุมชนได้ 6) มีเครือข่ายชุมชน คือ มีกระบวนการเชื่อมโยงสมาชิกในกลุ่มและองค์กรชุมชนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน และ 7) มีภาวะผู้นำชุมชน (Community Leadership) คือ ผู้นำเป็นผู้ประสานความคิดของสมาชิก ให้โอกาสสมาชิกได้แสดงความคิดเห็น ผู้นำที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งคือ ผู้ที่เชื่อมโยงประสานแนวความคิดต่าง ๆ ของสมาชิกและองค์กรชุมชน เพื่อนำไปปฏิบัติได้อย่างเหมาะสมนั่นเอง

ชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าว ก็คือชุมชนที่มีวัฒนธรรมชุมชน เป็นเครื่องค้ำกัน ใช้ต่อต้านทุนนิยมภายนอก ซึ่งปรากฏออกมาให้เห็นถึงการมีพันธะกันทางสังคม ที่มาจากปัจเจกแสดงออกถึงความรับผิดชอบ ความมีคุณธรรม ในกิจกรรมส่วนรวม (Collective Activities) ในการรื้อฟื้นความเข้มแข็งชุมชนขึ้นมา จากทุนทางสังคมที่สามารถพัฒนาไปสู่เป้าหมายร่วมของชุมชน ด้วยการมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชนร่วมกัน (Dean Hartley, 2000, pp. 199-202) ซึ่งจะช่วยให้สังคมและชุมชนพัฒนาไปอย่างมีความสุข เกิดความเข้มแข็งและยั่งยืนได้

3.3 การบริหารสังคม (Social Administration)

การบริหารสังคมภายในชุมชนที่มีลักษณะและองค์ประกอบชุมชนเข้มแข็ง ตามที่ประเวศ วะสี (วิเชียร แสงโชติ, 2540, น. 118) ได้ให้ความหมายความเข้มแข็งในองค์กรชุมชน หมายถึงองค์กรที่มีความสามารถบริหารจัดการได้อย่างต่อเนื่อง และสามารถบริหารศักยภาพของตนเองได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน และปัญหาอื่น ๆ รวมทั้งสามารถเผชิญกับ

ปัญหาในสภาวะวิกฤตในสถานการณ์ใหม่ได้เป็นอย่างดี เช่นเดียวกับ ไพโรจน์ พรหมสาส์น (2544, น. 2) ได้กล่าวถึงหลักการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนต้องเป็นการเสริมสร้างโอกาสให้ชุมชนแสดงพลังและการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนของตนและชุมชนที่จะทำเช่นนี้ได้ ต้องเป็นชุมชนที่ผ่านการเรียนรู้ จากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนนั้นถือว่าเป็นพื้นฐานสำคัญของการนำไปสู่สังคมที่น่าอยู่ ซึ่งสอดคล้องกับ สีลาภรณ์ นาคทรพรพ (2546, น. 26-27) และคณะได้สรุปแนวคิดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนจากการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ตัวชี้วัดสำหรับงานพัฒนาชนบทประสบการณ์จากนักพัฒนา” ดังต่อไปนี้ คือ 1) มีประสิทธิภาพในการตอบสนองต่อปัญหาได้อย่างรวดเร็ว 2) มีความสามารถในการแก้ไขปัญหา 3) มีการจัดการที่ทำให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่าง ๆ 4) สมาชิกผู้นำที่และทำหน้าที่ด้วยความรับผิดชอบ 5) มีการสร้างและพัฒนาระบบการกลุ่มอย่างต่อเนื่อง 6) มีกฎระเบียบและกติการ่วมกัน 7) มีความพร้อมเพียงและสามัคคีในการทำกิจกรรมร่วมกัน 8) มีการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างยุติธรรม 9) ได้รับการยอมรับนับถือจากภายนอก 10) มีความสามารถต่อรองกับรัฐหรือแหล่งทุนต่าง ๆ 11) มีการขยายผล มีจำนวนสมาชิกที่เพิ่มมากขึ้น มีประเภทงานและกิจกรรมหลากหลายมากขึ้น 12) มีจำนวนองค์กรที่เกี่ยวข้องมากยิ่งขึ้น

ในการพัฒนาประเทศไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจจึงต้องหันมาเน้นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ฐานรากของสังคมให้มีการพัฒนาอย่างเข้มแข็งและยั่งยืน เพราะการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนถือเป็นยุทธศาสตร์สำคัญยิ่งในการพัฒนาสังคมไทย (โกวิทย์ พวงงาม, 2545, น. 129) โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากระบบเศรษฐกิจโลก และข้อจำกัดทางทรัพยากรที่ขาดแคลนในสังคมความทันสมัย ในภาวะความล้มเหลวของภาคตลาด (Market Failure) และข้อจำกัดของทรัพยากรที่ภาครัฐมีบทบาทที่นำมาจัดสรรทรัพยากรให้เกิดความยุติธรรมให้กับประชาชนให้มากที่สุด

ด้วยปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นและไม่เคยหยุดนิ่ง ทำให้การบริหารสังคมหรือการพัฒนาสังคมภายใต้สภาวะวิกฤตของโลกในยุคข้อมูลข่าวสารและกระแสโลกาภิวัตน์ เป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก ความพยายามในการสร้างรัฐ (State-building) ได้กลายเป็นกระแสหลักในการสร้างวาทกรรมใหม่ในความเป็นหนึ่งเดียวของชุมชนโลก (World Community) โดยประเทศมหาอำนาจและประเทศที่พัฒนาแล้ว ได้พยายามสร้างกระแสทางสังคมใหม่ที่เอื้อต่อการจัดการปัญหาสังคมในรูปแบบใหม่ ๆ แต่มิได้ให้ความสำคัญกับปัญหาวิกฤตที่มาจากผลพวงความผิดพลาดจากการบริหารสังคมในระดับนโยบายของภาครัฐ โดยเฉพาะในประเด็นการขาดจริยธรรมในการบริหารสาธารณะ (Ethics in Public Administration) อันมีต้นสายปลายเหตุมาจากการข้อจำกัดในอำนาจและความสามารถของภาครัฐ ดังจะเห็นได้จากบทเรียนที่เกิดจากสภาวะวิกฤตทางสังคม

โดยเริ่มต้นจากปัญหาความยากจน ไปสู่ปัญหาโรคเอดส์ ปัญหายาเสพติด และปัญหาการก่อการร้าย (Fukuyama, 2005, p. xvii) อีกทั้งปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชน ปัญหาคอร์รัปชัน และปัญหาการขาดความเป็นธรรมทางสังคม (Social Justice)

นอกเหนือจากประเด็นด้านจริยธรรม การสำนึกต่อประโยชน์ส่วนรวมของภาครัฐแล้ว ประเด็นที่เป็นจุดอ่อนสำคัญคือ การรวมศูนย์อำนาจการปกครองไว้ที่รัฐ และการสูญเสียความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันระหว่างรัฐกับภาคประชาชนที่นับวันจะปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น ซึ่งปัญหาเชิงโครงสร้างเช่นนี้ ได้เข้าไปทำลายความเข้มแข็ง หรือทุนทางสังคม (Social Capital) ของชุมชน

จากความเป็นมาในความสัมพันธ์ของมนุษย์ ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงกันระหว่างปัจเจกชน และเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมจากหน่วยย่อย ๆ ไปจนถึงความสัมพันธ์ที่ขยายกว้างมากขึ้น จากบุคคล เป็นครอบครัว สังคม ชุมชน ระหว่างชุมชนกับชุมชน และระบบสังคมทั้งประเทศ ตลอดจนระบบโลกที่เป็นโลกาภิวัตน์ (กิติพัฒน์ นนทปัทมะดุลย์, 2546, น. 20) นั้น เมื่อโลกแปรเปลี่ยนไป นับจากการปฏิวัติเกษตรกรรม ไปสู่การปฏิวัติอุตสาหกรรม และการปฏิวัติในสังคมข้อมูลข่าวสาร การบริหารสังคมต้องผ่านกระบวนการทางความคิด ความเชื่อ และประสบการณ์อย่างหนักหนาสาหัส ในการหาหนทางแก้ไขปัญหาสังคมที่มีอย่างดาษดื่นและทำทลาย และทำให้ผู้นำทางสังคมต้องค้นหากลยุทธ์ต่าง ๆ มาประยุกต์ใช้ โดยคำนึงถึงความสมดุลระหว่างสิทธิ (Rights) กับความรับผิดชอบ (Responsibility) ในความเป็นพลเมืองแห่งรัฐ ที่ด้านหนึ่งก็เป็นผลผลิตของความเป็นโลกาภิวัตน์ ขณะที่อีกด้านหนึ่ง ด้วยความเข้มข้นของการพัฒนาในปัจจุบันที่เป็นไปอย่างรวดเร็วและก้าวกระโดด โดยขาดการคำนึงถึงผลกระทบที่จะตามมา ดังเช่นปัญหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัญหาความยากจนที่ได้กลายเป็นปัญหาทำลายความสามารถในการบริหารจัดการของรัฐมากขึ้นทุกที อีกทั้งปัญหาผลกระทบจากกระแสโลกาภิวัตน์ที่มีต่อความอยู่ดีมีสุขของประชาชน ในการต้องเผชิญกับความเสี่ยงด้านสุขภาพ ในเรื่องความเจ็บป่วย ความพิการ ตลอดจนการว่างงาน และสังคมที่กลายเป็นสังคมผู้สูงอายุมากยิ่งขึ้น ภายใต้สังคมที่มีความซับซ้อน จึงยากต่อการเข้าไปบริหารจัดการได้ด้วยวิธีการเดิม ๆ ซึ่งปรากฏการณ์ที่ว่านี้ เปรียบเสมือนว่าโลกกำลังวิ่งหนีเราออกไปไกลทุกที (Runaway World) (Giddens, 2002, p. 2) สะท้อนให้เห็นว่า ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ที่นำมาใช้แก้ไขปัญหาสังคมในปัจจุบันนั้นไม่อาจใช้การอย่างได้ผลอีกต่อไป จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการพัฒนา เพราะหลายครั้งการบริหารสังคมด้วยกลไกภาครัฐ ก็ได้เข้าไปบั่นทอนความเข้มแข็งของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมทันสมัยที่ต้องเผชิญกับปัญหาการบริหารจัดการที่ขาดความโปร่งใส ปัญหาคอร์รัปชัน และปัญหาการขาดจริยธรรมในการบริหารจัดการ ซึ่งได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการบั่นทอนความเข้มแข็งของภาคชุมชน ดังนั้น ภาคชุมชนจึงได้เข้ามามีบทบาทตรวจสอบ ถ่วงดุล การบริหาร

จัดการภาครัฐมากขึ้น ในทิศทางที่ให้เกิดการกระจายอำนาจลงไปสู่ท้องถิ่น ชุมชน ในการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา ดังจะเห็นได้นับตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ทศวรรษ 1970s เป็นต้นมา อำนาจการบริหารของภาครัฐได้ถูกท้าทายจากกระแสขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movements) ในการเรียกร้องของประชาชนเรื่องสิทธิของตัวเอง เนื่องจากไม่เชื่อมั่นศรัทธาในความเป็นตัวแทนของระบบพรรคการเมือง และความสามารถของภาครัฐ จนนำไปสู่การเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อสร้างวาทกรรมใหม่ (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2540, น. 2-3) เช่น การบริหารแผ่นดินที่มีความโปร่งใส มีความยุติธรรมที่เป็นคุณธรรม (Justice as a Virtue) เพราะสังคมไม่สามารถพัฒนาไปสู่สังคมที่มีความสุขได้ ถ้าอยู่ภายใต้การบริหารสังคมที่ขาดความยุติธรรม

ขณะที่แนวคิด ชุดความเชื่อของอุดมการณ์การพัฒนาอย่างยั่งยืน ได้ปลุกกระแสท้าทายการพัฒนาที่ผ่านมา โดยการคำนึงถึงสมดุลธรรมชาติไปพร้อม ๆ กับการบรรลุความต้องการที่แท้จริงในการอยู่ดีมีสุข (Well-being) ของประชาชน เพื่อรักษาไว้ซึ่งดุลยภาพในทุกมิติของการพัฒนา ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม ธรรมชาติ การเมือง และสิ่งแวดล้อม ในทำนองเดียวกันกับการให้ความสำคัญของความอยู่ดีมีสุข ที่ควรครอบคลุมทุกมิติของการดำรงชีวิตที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นองค์รวม โดยเฉพาะในการบริหารจัดการของภาครัฐ ทำให้เกิดโครงการทางสังคมและมีการนำไปใช้อย่างแพร่หลายในทศวรรษที่ 1950s ถึง 1960s ในการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม และได้นำมาสู่ปัญหาของการกระจายทรัพยากร ที่ถูกท้าทายโดยค่าใช้จ่ายอันหนักอึ้ง และงบประมาณประเทศอันมหาศาลที่ถูกใช้ไปในนโยบายสาธารณะและโครงการทางสังคม ทำให้การบริหารสังคม จำต้องพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจ ถ้าเศรษฐกิจเติบโต ก็จะช่วยทำให้ระบบสังคมมั่นคงตามไปด้วย ในทางกลับกัน ถ้าหากเศรษฐกิจตกต่ำ งบประมาณทางด้านสังคมก็จะถูกลดทอนลงไปโดยปริยาย และเมื่อรัฐในฐานะผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบาย มีความเชื่อว่าเมื่อเศรษฐกิจดีแล้ว สังคมก็จะดีตามไปด้วย ส่งผลให้การบริหารสังคมเต็มไปด้วยปัญหาเชิงโครงสร้าง ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคโลกาภิวัตน์ ที่ทำให้ประชาคมโลกต้องประสบกับปัญหาค้ำค้ำคลึงกัน ในประเด็นความยากจน ความเสื่อมถอยทางศีลธรรม ปัญหายาเสพติด สิ่งแวดล้อม เทคโนโลยี การละเมิดสิทธิมนุษยชน การคอร์รัปชัน ปัญหานักการเมืองขาดคุณธรรมและจริยธรรม ตลอดจนปัญหาการค้ามนุษย์ และปัญหาเครือข่ายก่อการร้ายข้ามชาติในทศวรรษที่ 21 และส่งผลทำให้สังคมโลกตระหนักถึงความเชื่อ ความคิด และอุดมการณ์ที่แตกต่างหลากหลาย จนกลายเป็นสิ่งสำคัญต่อการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขของมวลมนุษยชาติ หากสังคมโลกต้องการจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ก็ต้องหันหน้ามาทำความเข้าใจในรายละเอียด ในความเป็นตัวตนของคนต่างวัฒนธรรม ทั้งด้านอุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ และไม่ใช่เฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยเท่านั้น แต่จะต้องมีการปรับตัวของกลุ่มชาติพันธุ์

หลักที่เป็นเจ้าของประเทศ ด้วยการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง เพื่อเป็นพื้นฐานในการบริหารจัดการที่ดี (Good Governance)

ดังเป็นที่สังเกตว่า ชุมชนหลายชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สามารถพึ่งพาตนเองได้ สามารถสร้างพลังต้านทานปัจจัยภายนอกที่เข้ามาแทรกแซงความอยู่ดีมีสุขของชุมชนได้ ด้วยการใช้กลวิธีเชิงรุกที่เชื่อว่าจะช่วยเอื้อต่อการบริหารจัดการชุมชนอย่างสมดุล ภายใต้พลวัตของความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ที่ได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์มากกว่าจะปิดตัว จนนำไปสู่การเรียนรู้วิธีการบริหารจัดการในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมชุมชน บนพื้นฐานความหลากหลายของผู้คนในสังคม และด้วยกระบวนการพัฒนาที่มีการปรับเปลี่ยนให้มีความร่วมสมัยและมีความสมดุลมากยิ่งขึ้นกว่าที่เคยมีมา ที่มักถูกกล่าวถึงเสมอว่าเป็นการพัฒนาที่ขาดความสมดุล ได้นำไปสู่ทิศทางการดำเนินงานของภาครัฐในฐานะผู้สนับสนุนบทบาทของภาคีอื่น ๆ ในการขับเคลื่อนสังคม เช่น การให้ความสำคัญต่อแนวคิดที่มองคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา การทำความเข้าใจในประวัติศาสตร์ชุมชน สังคม ประเพณีและวัฒนธรรม เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างสอดคล้องกับบริบทชุมชน การส่งเสริมให้มีการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาท้องถิ่นมากขึ้น การส่งเสริมให้ภาคชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร ดังกรณีนโยบายกระตุ้นรากหญ้าในโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง

จากปรากฏการณ์ดังกล่าว ได้ปรากฏภาพการพัฒนาที่ไม่เท่าเทียมกัน บางชุมชนประสบความสำเร็จ ในขณะที่บางชุมชนกลับล้มเหลว อย่างไรก็ตามในทิศทางของการส่งเสริมให้ชุมชนเข้มแข็ง ด้วยการกระตุ้นให้เกิดแรงขับเคลื่อนภายในชุมชน ที่ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และสามารถพึ่งตัวเอง ลดการพึ่งพิงภายนอก ตลอดจนการพัฒนาศักยภาพของผู้นำชุมชน ที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมในความสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการที่มีมาช้านาน มีการถ่ายทอดค่านิยมคุณงามความดีจากบรรพบุรุษ โดยที่ปัจเจกชนได้บำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมคู่ขนานไปกับภาครัฐ ซึ่งในที่สุดแล้ว มีจำนวนไม่น้อยที่สามารถทำให้สังคมประจักษ์ถึงความสำเร็จในการขับเคลื่อนชุมชนไปสู่ความเข้มแข็งและพึ่งพิงตนเองได้ (Self reliance)

แม้ว่าการสร้างชุมชนเข้มแข็ง เป็นความคาดหวังของชุมชนที่มีต่อการสร้างสังคมที่ประกอบไปด้วยสมาชิกชุมชนที่มีคุณธรรม ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจกัน มีความรับผิดชอบและสมานฉันท์กัน ซึ่งเป็นคุณลักษณะของทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่ในชุมชนไทยก็ตาม แต่ก็เป็นงานวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคมในชุมชนชนบทเป็นส่วนใหญ่ อีกส่วนหนึ่งก็มักกล่าวถึงความสำคัญของทุนทางสังคมต่อการบริหารสังคมในระดับภาพรวมของประเทศ เช่น การศึกษาทุนทางสังคมกับการบริหารสังคมไทย เกี่ยวกับทุนทางสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ทางเลือกที่รับผิดชอบต่อสังคมของนักบริหารในยุคการเปลี่ยนแปลงของ สุพรรณิ ไชยอำพร (2547) ที่กล่าวถึงกระแส

การพัฒนาในแนวทางของทุนนิยมที่ครอบงำโลกในปัจจุบัน และสังคมไทยก็ถูกครอบงำด้วย กระบวนทัศน์การพัฒนาตามแนวทางดังกล่าว แต่ผลการพัฒนากลับไม่เป็นที่พึงพอใจของสังคม ช้าทำให้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจ สังคมมีปัญหา และเกิดการพัฒนาแบบไม่ยั่งยืน ทำให้ผู้นำ นักบริหาร และนักคิดนักวิชาการ ต่างร่วมกันคิดหาทางออก ซึ่งหนึ่งในแนวทางนั้นได้พูดถึงการพยายามทำให้เกิด “ความมั่นคงของมนุษย์” ที่จะส่งผลให้เป็นทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพ พร้อมจะเป็นพลังขับเคลื่อนสังคมบนแนวทางการมีส่วนร่วมและพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน ด้วยการมีส่วนร่วมของกลุ่มองค์กร สถาบัน จากทุกภาคส่วน ในกระบวนการพัฒนาและช่วยติดตามประเมินการพัฒนา ผ่านการสร้างดัชนีชี้วัดคุณภาพชีวิตของสังคมไทย

กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ มอง “ความมั่นคงของมนุษย์” ครอบคลุมใน 10 มิติ คือ ที่อยู่อาศัย สุขภาพอนามัย การศึกษา การมีงานทำและรายได้ ความมั่นคงส่วนบุคคล ครอบครัว การสนับสนุนทางสังคม สังคม-วัฒนธรรม สิทธิและความเป็นธรรม และการเมืองและธรรมาภิบาล ใน 2 ระดับ คือระดับบุคคล และระดับพื้นที่ โดยถือเรื่องความมั่นคงของมนุษย์ เป็นยุทธศาสตร์ทางสังคมที่จะเข้ามาช่วยการพัฒนาประเทศในด้านการพัฒนาศักยภาพตามขีดความสามารถ (Capacity Building) ให้ดำเนินไปอย่างสมดุล แม้ว่าการพัฒนาที่ผ่านมาจะเน้น “คน” เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาก็ตาม แต่ก็พบว่า คนไทยยังขาดความสุข ยังมีปัญหาความยากจนที่ไม่เคยแก้ไขได้ หากการให้ความหมายความสุขในชีวิตคือ การกินดีอยู่ดี หรือการมีสภาพชีวิตที่มั่นคง ทั้งร่างกาย จิตใจ สังคม อารมณ์ และสติปัญญา มิติสำคัญที่สุดที่ต้องพิจารณา ก็คือ มิติครอบครัว เพราะเมื่อครอบครัวมีความสุข มั่นคง ก็จะช่วยส่งเสริมความมั่นคงในมิติอื่น ๆ ตามมาด้วย และในฐานะที่ครอบครัวเป็นหน่วยย่อยที่สุดของสังคมและชุมชน อีกทั้งเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดในชุมชนระดับฐานราก หากครอบครัวมีความเข้มแข็ง ก็จะช่วยขับเคลื่อนสถาบันทางสังคมในมิติอื่น ๆ ไปด้วย ทั้งนี้เพราะว่า “ชุมชนเข้มแข็ง” ก็คือชุมชนที่มีความสามารถในการจัดการในด้านต่าง ๆ ดังนี้ การจัดการข้อมูล ความรู้ ทุน ความสัมพันธ์ กิจกรรม เงินหรืองบประมาณ องค์กร และชุมชน ภายในวงจรการจัดการซึ่งประกอบด้วย 5 ขั้นตอนหลัก คือ 1) การเรียนรู้ จากพื้นฐานที่มาจากประสบการณ์ และการแลกเปลี่ยน 2) การใช้ความคิด จากการพบปะ พูดคุยกัน เป็นการเรียนรู้ 3) การวางแผน ความตั้งใจในการจะดำเนินการ 4) การกระทำ และ 5) การวัดผล จากการเรียบเรียงการบรรยายพิเศษของ (ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม และ ศรีนทร์ทิพย์ จานศิลา, 2549)

ในการศึกษาองค์ประกอบชุมชนเข้มแข็งในกระบวนการส่งเสริมความเข้มแข็งในชุมชน (Empowering Community) นั้น ที่ได้กล่าวถึงชุมชนเข้มแข็งเอาไว้ว่าชุมชนที่เข้มแข็งนั้น มีองค์ประกอบสำคัญ ของการเป็นชุมชนเรียนรู้ (Learning Organization) เป็นชุมชนที่รู้จักการจัด

การกับตนเอง (Community Management) เป็นชุมชนที่มีจิตวิญญาณ (Spirituality) และเป็นชุมชนที่มีสันติภาพ (Peaceful) ซึ่งการสร้างชุมชนที่เข้มแข็งสร้างให้คนมี “จิตวิญญาณ” มีจิตสำนึก มี “จิตสาธารณะ” ที่มีการพัฒนาจากการได้รับการอบรมสั่งสอนครอบครัวและสถาบันการศึกษา จากสถาบันทางสังคมภายในชุมชน เพราะการที่ชุมชนมีความเข้มแข็งก็ย่อมแสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็จะช่วยให้ชุมชนมีอำนาจในการต่อรองและเรียกร้องในสิทธิแห่งตนที่สมควรพึงได้มากยิ่งขึ้น จากกระบวนการส่งเสริมพลังชุมชน (Extension Promotion) จากนโยบายตามภารกิจของกระทรวงมหาดไทย ในการดำเนินด้านการแก้ไขปัญหาและฟื้นฟูเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศ เพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการดำเนินการเพื่อขจัดปัญหาความยากจน นอกจากเพิ่มสร้างงาน สร้างรายได้ให้กับประชาชนแล้วยังต้องมีการส่งเสริม (Extension) ให้เกิดความเข้มแข็งสนับสนุนให้คนในชุมชนมีแรงบันดาลใจในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ครอบครัว และชุมชน และเรียนรู้ที่จำทำความเข้าใจปัญหา ค้นหาทางเลือก ที่จะตัดสินใจแก้ปัญหาด้วยตัวเอง

การสนับสนุนการเสริมสร้างพลังอำนาจชุมชนภายในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ที่ใช้กรอบยุทธศาสตร์ 3 แนวทาง ดังต่อไปนี้ (สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ, 2546, น. 85- 86)

1. การเสริมสร้างพลังชุมชนเพื่อแก้ปัญหาด้วยตนเอง เป็นการสร้างรากฐานเพื่อให้เกิดภาวะพึ่งตนเองขึ้นมาใหม่เป็นขั้นตอนสำคัญ ลำดับแรก การพึ่งตนเองไม่ได้ไม่ได้หมายความว่า จะต้องถอนตัวออกจากระบบของสังคมส่วนรวม หรือต้องทำเองใช้เองทั้งหมด ชุมชนเหล่านี้ย่อมรู้ดีว่า ยอมรับความเป็นจริงของโลก หากแต่หมายถึงการพึ่งพา ซึ่งเป็นภาวะที่ลดรอนพลังอำนาจชุมชนพยายามหรือฟื้นความรู้ดั้งเดิม ความรู้พื้นบ้าน ที่เป็นจุดเริ่มต้นของการฟื้นฟูความมั่นใจในตนเอง เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ การนำความรู้มาใช้ และประยุกต์ให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

2. การเสริมสร้างพลังอำนาจชุมชนเพื่อใช้ในการต่อรองกับหน่วยงานภายนอก หรือเพื่อต่อรอง และร่วมมือจากรัฐ ชุมชนใช้การเจรจาต่อรองกับรัฐ (ตลอดจนกลุ่มอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอื่น ๆ) เพื่อให้เกิดการยอมรับให้ได้มาซึ่งทรัพยากรและได้รับความร่วมมือการเจรจาจะสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อชุมชนสามารถสร้างทุนทางสังคมเพื่อใช้ในการต่อรอง และยุทธศาสตร์หลักอีกประการหนึ่งที่ชุมชนใช้ต่อรอง ได้แก่การขยายเครือข่ายออกไปร่วมกับชุมชนใกล้เคียง แล้วค่อยขยายเครือข่ายไปยังพื้นที่อื่น

3. การเสริมสร้างพลังอำนาจเครือข่ายชุมชนเพื่อเรียกร้องและพิทักษ์สิทธิของชุมชน อุปสรรคที่คอยจำกัดขีดความสามารถในการดำรงวิถีการทำมาหากินและการใช้ชีวิตของชุมชน ได้แก่ พลังอำนาจที่เกิดจากแรงกดดันทางสังคมภายนอกชุมชน ได้เรียนรู้วิธีเรียกร้องสิทธิ ต่าง ๆ เพื่อ

ก้าวข้ามอุปสรรคดังกล่าว โดยเฉพาะสิทธิที่จะเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากนี้ชุมชนยังเรียนรู้ว่าจำเป็นต้องได้รับความสนับสนุนจากพันธมิตรเพื่อเพิ่มน้ำหนักเสียงจากชุมชน สามารถ “ขยายพื้นที่ทางสังคม” ได้โดยการสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงจากชุมชนออกไปสู่สังคมในวงกว้าง รวมทั้งพยายามเปลี่ยนแปลงตนเองให้พ้นจากภาวะไร้อำนาจ เนื่องจากเป็นคนกลุ่มน้อยหรือกลุ่มด้อยโอกาสในสังคม

การสร้างเสริมพลังจากการเรียนรู้จะช่วยให้ชุมชนเข้มแข็ง ยังมีปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญที่ช่วยกำหนดความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นมาได้เช่นเดียวกัน ซึ่งได้ปรากฏอยู่ในงานของ อูทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540, น. 11-34) สรุปได้ดังต่อไปนี้

1. โครงสร้างสังคมแบบแนวราบ (Horizontal) ชุมชนจะมีความเข้มแข็งได้นั้นโครงสร้างทางสังคมของชุมชนจะต้องอยู่ในลักษณะที่มีความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ อยู่ในแนวราบหรือแนวนอน เนื่องจากโครงสร้างเหล่านี้ เป็นเงื่อนไขให้เกิดความร่วมมือ และเกิดการมีส่วนร่วมของคนทั้งหมดได้อย่าง กว้างขวาง อีกทั้งเป็นโครงสร้างที่เปิดโอกาสให้บุคคลได้เรียนรู้และแสดงศักยภาพได้อย่างมีอิสระ อันเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดความรักสามัคคี ซึ่งเป็นฐานของความเข้มแข็งและพลังของส่วนรวม โครงสร้างทางสังคมที่ความสัมพันธ์ในแนวราบ เห็นได้จากวิถีชีวิตและกิจกรรมภายในชุมชน

2. ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง (แบบยังชีพ) ที่เป็นปัจจัยแห่งความเข้มแข็งของชุมชนจะมีลักษณะที่พึ่งตนเองและมุ่งตอบสนองความต้องการเพื่อการยังชีพของชุมชนเป็นหลัก ชุมชนจึงสามารถกำหนดความต้องการ และวิธีจัดการทางเศรษฐกิจได้ด้วยตนเอง และไม่ต้องการพึ่งพิงผู้อื่น มีผลให้ชุมชนมีอำนาจและมีความเป็นอิสระ ไม่ต้องถูกบีบบังคับให้ยอมตามความต้องการที่ผู้อื่นกำหนด

3. ค่านิยมจากศาสนา ชุมชนจะเข้มแข็งมากน้อยเพียงไร ขึ้นอยู่กับค่านิยมที่สมาชิกในชุมชนยึดถือ เพราะค่านิยมเป็นปัจจัยที่กำหนดวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ชุมชนที่เข้มแข็งจะต้องมีค่านิยมที่จะส่งเสริมลักษณะชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ส่งเสริมความเป็นปึกแผ่นหรือความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน สร้างจิตวิญญาณของความสัมพันธ์ต่อชุมชน สนับสนุนการพึ่งตนเอง และสร้างความสัมพันธ์กับมนุษย์ในเชิงพึ่งพา

4. กระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต การศึกษาเป็นปัจจัยที่กำหนดระดับความเข้มแข็งของชุมชน เพราะเป็นกลไกหลักในการทำหน้าที่ถ่ายทอด และพัฒนาระบบค่านิยมและกิจกรรมของคนในชุมชน ชุมชนจะดำรงลักษณะความเข้มแข็งได้มากน้อยเพียงใด ขึ้นกับประสิทธิภาพของกระบวนการศึกษาเรียนรู้ชุมชนความหมายของการศึกษาในที่นี้ หมายถึง การเรียนรู้ของบุคคลในลักษณะของ “กระบวนการ” ที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ตลอดชีวิตอย่างไม่หยุดนิ่ง เกิดขึ้นได้ด้วยตน

เอง หรือการเรียนรู้จากผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม ช่วยให้เกิดศักยภาพมากขึ้นในการดำรงชีวิต มีทักษะของการแก้ไขจัดการปัญหาสามารถพัฒนาตนเองและสังคม

5. กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติกลุ่มผู้นำคือกลไกหรือปฏิกิริยาในการนำชุมชนไปตามค่านิยมและความต้องการของชุมชน รวมทั้งแก้ไขและคลี่คลายปัญหาหรือวิกฤตการณ์ในชุมชน โดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น ชุมชนที่เข้มแข็งจะต้องมีผู้นำที่มีอิสระในการตัดสินใจ มีค่านิยมตามที่ชุมชนยึดถือ และมีทักษะในการจัดการ

6. ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคม (Social Relation) ที่มีความแน่นแฟ้น ในโครงสร้างสังคมแบบแนวราบ ระบบเศรษฐกิจพึ่งตนเอง กระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิตระบบเครือข่าย รวมทั้งระบบอุปถัมภ์ ที่เอื้อเพื่อช่วยเหลือกัน ตามค่านิยมจากศาสนธรรม ที่เป็นตัวกำหนดให้ชุมชนมีความสัมพันธ์เชิงสังคม และเป็นปัจจัยหนึ่งของความเข้มแข็งภายในชุมชน เนื่องจากเป็นระบบความสัมพันธ์ที่ให้ความสำคัญกับคนมากกว่าผลประโยชน์ และเป็นระบบความมั่นคงและสวัสดิการในแบบของชุมชน คือไม่มีรูปแบบหรือตัวสถาบันทำหน้าที่ หากแต่ความสัมพันธ์กันเองของสมาชิก คือ ปัจจัยสร้างความรู้สึกมั่นคงอบอุ่นทางจิตใจ และหลักประกันของสวัสดิภาพ และสวัสดิการของกันและกัน ส่งผลต่อเนื้อให้ชุมชนเข้มแข็งมั่นคง

7. กลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ และการสื่อสารที่ต่อเนื่องตลอดเวลา ชุมชน จะเข้มแข็งได้จำเป็นต้องมีการปฏิสัมพันธ์และการติดต่อสื่อสารกันตลอดเวลาระหว่างสมาชิกในชุมชน เพื่อถ่ายเทและแลกเปลี่ยนข้อมูล ข่าวสาร การเรียนรู้ ทัศนคติ และเพื่อปรึกษาหารือในปัญหาของชุมชน ในวิถีชีวิตและกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ของชุมชนแต่เดิมนั้น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การปกครอง การศึกษา ซึ่งการปฏิสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องกันนี้ จะเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ และเกิดความร่วมมือร่วมใจระหว่างกัน สร้างความเป็นปึกแผ่นและจิตวิญญาณของชุมชนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

3.4 โครงสร้างความสัมพันธ์เครือข่ายภายในชุมชนเข้มแข็ง

ในการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งนั้น ปรีชา คุวินทร์พันธุ์ (2545, น. 68-69) ได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเครือข่ายทางสังคมมาประยุกต์ใช้กันอย่างแพร่หลายในยุโรป อเมริกา และในประเทศทางเอเชีย เพราะแนวคิดดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคม ที่แสดงเส้นสายโยงใยความสัมพันธ์กันของเครือข่ายทางสังคมในชนบทจะเชื่อมต่อกันในกลุ่มเข้าด้วยกัน เป็นสายสัมพันธ์ทางโครงสร้างของกลุ่ม การติดต่อสื่อสารพึ่งพิงอาศัยเป็นการตอบสนองที่ทุกคนในกลุ่มมีให้กัน ที่อาจเรียกได้ว่าเป็นเครือข่ายที่มีการเชื่อมโยงต่อกันสูง “Highly Connected Network” ซึ่งก็

มีความหมายเดียวกับ “กลุ่มทางสังคม” ซึ่งการก่อตัวของเครือข่าย (Network Forming) นั้น เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2537, น. 62) กล่าวถึง “กลุ่มทางสังคม” อาจเกิดได้สองแนวทางใหญ่ ๆ แนวทางแรกคือ เครือข่ายที่เกิดจากรัฐเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นผู้ริเริ่ม (State Initiative) กล่าวคือ หน่วยงานภาครัฐเป็นผู้ริเริ่มเข้าไปกระตุ้นให้ประชาชนตระหนักในปัญหา สร้างความตื่นตัวให้เกิดความสนใจรวมตัวกัน และผลักดันให้เกิดการรวมตัวของประชาชน ตัวอย่างเช่น การที่ส่วนราชการพยายามผลักดันการสร้างหน่วยเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง อีกแนวทางหนึ่งคือ เครือข่ายที่ประชาชนเป็นแกนนำจัดตั้ง โดยเกิดจากการริเริ่มสร้างสรรค์ของกลุ่มประชาชนเอง (Citizen Initiative) กล่าวคือ ประชาชนเกิดความตระหนักและตื่นตัวในปัญหาใดปัญหาหนึ่งที่เกิดขึ้น แล้วลงมือริเริ่มในการรวมตัวกันเข้าเป็นกลุ่มเพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหาให้ลุล่วงหรือบรรเทาลงไป โดยที่องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรวิชาการ หรือสื่อมวลชน อาจมีส่วนเข้ามาสนับสนุนก็ได้ แต่ภาคประชาชนเป็นแกนหลักในการดำเนินงาน การสร้างเครือข่ายชุมชน (Networking) เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่สำคัญและจำเป็นมากในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน เพราะการสร้างเครือข่ายชุมชนเป็นกระบวนการติดต่อสื่อสาร การประสานงาน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทั้งในด้านความคิด จิตสำนึก ความรู้และประสบการณ์ซึ่งกันและกัน แต่ละชุมชนย่อมมีที่มาของการรวมตัวกันที่หลากหลาย อาทิ ลักษณะการจัดตั้งเป็นองค์กรรูปแบบต่าง ๆ เช่นกลุ่มอาชีพ กลุ่มแม่บ้าน มูลนิธิ สมาคม ชมรม สโมสร องค์กรประชาชน เป็นต้น ในแต่ละรูปแบบของชุมชนเหล่านั้น จะมีการกำหนดโครงสร้างองค์กรและวัตถุประสงค์ การกำหนดนโยบายและแผนงานการจัดกิจกรรมหรือบริการ การติดตามประเมินผลงาน ซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้เห็นความแตกต่างกันและเมื่อนำมาพิจารณาเปรียบเทียบกับส่วนของตน จะมีผลทำให้ชุมชนเกิดการตระหนักรู้ในความเป็นตัวตนของตนเอง (Self-awareness) มากขึ้น ก่อให้เกิดจิตสำนึก (Consciousness) ร่วมกันภายในชุมชนกลายเป็นพลังชุมชน (Community Power) ในการจัดกิจกรรมหรือบริการร่วมกัน (Collective action) เพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมมากขึ้น การสร้างเครือข่ายชุมชนจึงเป็นการช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งชุมชนจะเข้มแข็งจำเป็นต้องอาศัยแนวคิดเครือข่ายในการดำเนินงาน (Network Approach)

4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ เน้นการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องชุมชนมอญ และทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน การเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคม ตลอดจนการปรับตัวของชุมชนเพื่อความดำรงอยู่ภายใต้บริบทของการพัฒนา เพื่อทบทวน พัฒนาความรู้ความเข้าใจในประเด็นดังกล่าว ซึ่งจะช่วยให้เห็นแง่มุมของประเด็นที่เกี่ยวข้องกับงานศึกษาวิจัยครั้งนี้

4.1 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม

ประเด็นเรื่องทุนทางสังคม (Social Capital) ได้มีงานวิจัยทางเศรษฐศาสตร์จำนวนมากที่เริ่มต้นศึกษา แต่ระยะต่อมาก็ได้มีสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์และรัฐศาสตร์เข้ามาสนใจในประเด็นนี้มากขึ้น สำหรับงานวิจัยต่างประเทศ อาทิ งานของ Nat J. Colletta และ Michelle L. Cullen ได้ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมและการยึดโยง กรณีศึกษาจากประเทศเขมร (Cambodia) และรวันดา (Rwanda) ในประเด็นตัวยึดโยงทุนทางสังคม งานวิจัยดังกล่าวเป็นการวิจัยภาคสนามที่ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคม ซึ่งได้รับผลกระทบจากความขัดแย้งรุนแรงภายในประเทศ และได้ให้ข้อเสนอแนะในการค้นพบจากการศึกษาอย่างชัดเจนที่สุดก็ตรงที่ ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการเกี่ยวโยงของสังคมอยู่ในลำดับที่มีนัยสำคัญมากกว่าจะหาคำอธิบายในความขัดแย้งรุนแรงที่กำลังเกิดขึ้น โดยการสร้างการยึดโยงทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์กันในแนวราบภายในชุมชน ระหว่างชุมชน และความสัมพันธ์ในแนวตั้งที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ และตลาด (Colletta and Cullen, 2002, p. 282) แม้ว่าจะงานวิจัยดังกล่าว ไม่ได้พูดถึงทุนทางสังคมว่าเกิดขึ้นมาได้อย่างไร และความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมาจากปัจจัยตัวใดบ้าง ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากปัจจัยภายในชุมชนที่เป็นต้นเหตุก็ได้ หรือเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอกที่มีผลต่อการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมส่วนใหญ่ มักจะพูดถึง ทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ ตลอดจนการพัฒนาประเทศไปสู่สังคมแห่งความทันสมัยหรือสังคมอุตสาหกรรมนั้น ทำให้ชุมชนกลายเป็นหน่วยของสังคมที่ตกอยู่ในสภาพของสังคมชายขอบแห่งทุนนิยม ด้วยทุนชุมชนถูกผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในระดับมหภาค นอกจากนี้แนวคิดทุนนิยมยังกดทับความหมายของทุนให้แคบลงเหลือเพียงการให้ความสำคัญต่อแนวคิดเชิงเศรษฐศาสตร์เท่านั้น แต่แท้จริงแล้ว การดำรงอยู่ของชุมชนในชนบทมาอย่างช้านาน เกิดจากการผสมผสานทุนชุมชนในมิติต่าง ๆ ร่วมกันอย่างเหมาะสม ในขณะเดียวกัน ก็มีงานวิจัยที่ให้ความสำคัญกับการสร้างทุนทาง

สังคมให้เกิดขึ้นมา เช่น สำหรับงานของ พิศมัย รัตโนโรจน์สกุล (2545) ในการวิจัยเรื่อง ทุนชุมชน : เงื่อนไขในการดำรงอยู่ของชุมชนในระบบทุนนิยม ได้ศึกษาถึงการนำเข้าแนวคิดแห่งทุนนิยมมาสู่สังคมไทยตามแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย สะท้อนให้เห็นถึงการให้ทุนชุมชน ด้านทานกระแสทุนนิยม ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการแสวงหาความหมายของทุนในชุมชน ตั้งแต่ยุคสังคมประเพณีจนถึงสังคมทุนนิยม โดยศึกษาการสะสมทุนว่ามีการปรับเปลี่ยนไปตามบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง และนัยทุนชุมชนที่ค้นพบ ประกอบด้วย 4 ส่วนที่สำคัญ คือ 1) ความเป็นเจ้าของทุนปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชน 2) ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม 3) ระบบความรู้ในชุมชน และ 4) ระบบคุณค่าและบรรทัดฐานที่เชื่อมโยงคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข อันสะท้อนถึงทุนที่ช่วยนำไปสู่การสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ระบบความรู้ภายในชุมชน และนำมาซึ่งความหมายของชุมชน ซึ่งมีความหมายในการทำงานเดียวกับทุนทางสังคม โดยงานวิจัยดังกล่าวมองว่า ชุมชนถูกแทรกแซงด้วยระบบทุนนิยม ซึ่งส่งผลให้วิถีการผลิตของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อการค้า เกิดการจำแนกแฉกแจงเชิงโครงสร้างทางสังคม และการเข้ามาของทุนนิยมทำให้การสะสมทุนชุมชนมีการปรับตัวเพื่อให้ชุมชนยังสามารถทำหน้าที่ของตนเองได้ต่อไป โดยการปรับตัวของทุนชุมชน มีทั้ง 1) การจรรโลงทุนชุมชนเดิมที่ยังคงคุณค่าและทำให้ชุมชนสามารถคัดค้านต่ออำนาจของทุนนิยมได้ 2) การบูรณาการทุนชุมชนจากสังคมประเพณีกับทุนชุมชนในสังคมทุนนิยมเข้าด้วยกัน เพื่อให้เหมาะสมกับบริบทของชุมชนปัจจุบัน และ 3) การสร้างทุนชุมชนชุดใหม่ขึ้น เพื่อช่วยแก้ปัญหาของชุมชน เพราะการปรับตัวของทุนชุมชนที่เข้มแข็ง ย่อมก่อให้เกิดการสร้างอำนาจอิสระให้แก่ชุมชนในการจัดการทรัพยากรในชุมชน การจัดการปัญหาของชุมชนได้ โดยไม่ต้องตกอยู่ในสภาวะการณ์ที่ต้องพึ่งพิงภายนอก หากแต่ได้ก่อให้เกิดอำนาจต่อรองอย่างเท่าเทียมกับระบบทุนนิยม

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงการต้านกระแสทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์ ที่เข้ามาครอบงำแนวทางการพัฒนา โดยเสนอแนวทางทุนทางสังคมที่มีอยู่ในพื้นฐานของสังคมไทย ที่เสนอให้ผู้นำควรมานำมาใช้เป็นพลังในการต้านทานกระแสทุนโลกาภิวัตน์เพื่อสร้างสังคมที่มีจิตสำนึกร่วมกัน ขณะที่ก็มีงานวิจัยอีกกลุ่มที่ไม่ได้ปฏิเสธทุนนิยมเสียทีเดียว และมีเจตนาที่จะบอกเป็นนัยว่า เมื่อเราไม่สามารถปฏิเสธทุนนิยมได้แล้ว เราจะมีวิธีปรับตัวและเรียนรู้ที่จะอยู่กับทุนนิยมได้อย่างไร เช่นในงานวิจัยของ สุพรรณิ ไชยอำพร (2547) ที่ทำวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ทางเลือกที่รับผิดชอบต่อสังคมของนักบริหารในยุคการเปลี่ยนแปลง โดยกล่าวถึงกระแสการพัฒนาที่ครอบงำโลกในปัจจุบันด้วยแนวทางของทุนนิยมสังคมไทยเองก็ถูกครอบงำด้วยแนวทางการพัฒนาดังกล่าว ซึ่งผลของการพัฒนา กลับไม่เป็นที่พึงพอใจของสังคม แต่ทำให้เกิดวิกฤตด้านเศรษฐกิจ สังคมมีปัญหา และการพัฒนาไม่ยั่งยืน เมื่อสังคมมีปัจจัยจำเป็น

และความสามารถในการแข่งขันต่าง ๆ ในเวทีโลกจำกัด ผู้นำ นักบริหาร และนักคิด นักวิชาการในสังคมไทย ต่างก็ร่วมกันคิดหาทางออก หนึ่งในแนวทางที่เป็นที่ยอมรับคือ การพยายามทำให้เกิดความมั่นคงของมนุษย์ ที่จะส่งผลให้เป็นทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพ พร้อมจะเป็นพลังขับเคลื่อนสังคมบนแนวทางการมีส่วนร่วม และพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน แม้ความมั่นคงของมนุษย์จะเป็นแนวคิดที่ถูกเสนอและนำมาใช้อย่างจริงจังแพร่หลายไม่นานนัก (ประมาณ 10 ปี ปรากฏตัวในยุควิกฤตเศรษฐกิจ 2540) โดยมีแนวคิดหลักที่มุ่งจะสร้างหลักประกันและเสริมสร้างให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพและสมศักดิ์ศรี ทั้งในภาวะปัจจุบันและในระยะยาว เมื่อแต่ละบุคคลปราศจากความกลัว มีหลักประกันคุ้มครอง ย่อมมีสุขภาพใจที่ดี สามารถพัฒนาจนเป็นทรัพยากรที่มีค่า ประกอบกับสังคมไทยมีพื้นฐานการช่วยเหลือ ความเอื้ออาทร ความรัก ความผูกพันในท้องถิ่น ย่อมกลายเป็นทุนทางสังคม อันเป็นพลังขับเคลื่อนให้สามารถแข่งขันได้ในเวทีโลก ดังนั้น ผู้นำ นักคิด นักบริหารพัฒนา จึงควรใช้โอกาสตามสภาพความจำเป็นของสังคมในปัจจุบัน เสริมสร้างความมั่นคงของมนุษย์ เพื่อให้เป็นทุนทางสังคมที่ดี จนสามารถดำรงชีวิตแบบพึ่งตนเอง มีส่วนร่วมช่วยเหลือกัน และมีสำนึกเพื่อส่วนรวม สังคมจึงจะอยู่รอด เข้มแข็ง ยั่งยืนอยู่ได้ในท่ามกลางกระแสการต่อสู้ที่มีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว รุนแรง และหนักหน่วง

สำหรับงานวิจัยเรื่อง “กองทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน” ศึกษาโดยมณีนมัย ทองอยู่ (2546) เป็นโครงการวิจัยในชุดโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจาก สกว. กล่าวถึงการแทรกตัวของทุนนิยมเข้าสู่เศรษฐกิจชาวนาอีสาน ทำให้ชาวนาต้องเผชิญกับความเสี่ยงเพิ่มขึ้น ชาวนาจึงได้พัฒนายุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนขึ้น ยุทธศาสตร์ที่สำคัญคือ การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อม ๆ กับการผลิตเพื่อการค้า การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งการเกษตรนอกไร่ นาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการไปรับจ้างต่างถิ่น การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัว นอกจากนี้งานวิจัยดังกล่าว ยังเน้นความสำคัญของบทบาทครอบครัวในฐานะเป็นหน่วยจัดสรรแรงงานและทรัพยากรที่หาได้ และชี้ให้เห็นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานทุนชุมชน คือทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ และทุนทางสังคม ผู้วิจัยได้จำแนกทุนทางสังคมออกเป็น 3 ประเภท ประเภทแรกคือ ความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่ร้อยรัดคนในชุมชนเข้าด้วยกัน ประเภทที่สองคือการมีเครือข่ายประสานความร่วมมือกับชุมชนอื่นที่อยู่ในสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองไม่ต่างกันนัก และทุนทางสังคมประเภทที่สาม คือ การเชื่อมโยงกับภายนอกชุมชน สถาบัน องค์กร หรือภาคการผลิตอื่น ข้อมูลจากการศึกษาสรุปได้ว่า ในอดีตทุนทางสังคม อันได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน และความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน การมีทุนทางวัฒนธรรม อันได้แก่ อุดมการณ์ ระบบความคิด ระบบความรู้ และระบบความเชื่อของชุมชน เป็นปัจจัยแวดล้อมที่ทำให้ครัวเรือนต่าง ๆ สามารถ

ปรับตัวได้เป็นอย่างดี และดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณภาพ แต่ในกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลง ทุนชุมชนเหล่านี้บางแห่งยังคงมีความหมายและช่วยให้ชุมชนและครอบครัวดำรงอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี แต่ชุมชนส่วนหนึ่งอ่อนแอลงเนื่องจากไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับการเปลี่ยนแปลง งานวิจัยดังกล่าว ได้ปลุกกระแสให้คิดถึงการสร้างชุมชนที่เข้มแข็งที่เป็นการปรับตัวของชุมชนในการตั้งรับกับกระแสทุน เช่นเดียวกับงานวิจัยของสุชาติดา วิลาพันธ์ (2549) ที่ศึกษากระบวนการปรับตัวของชุมชน ด้วยการศึกษาระบบทุนทางสังคมในโครงการหมู่บ้านนำอยู่ กรณีศึกษาบ้านเกาะกลาง ตำบลบางนวมโค จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผลการศึกษาพบว่า พัฒนาการทุนทางสังคมของบ้านเกาะกลางเกิดขึ้นมาจากธรรมชาติการเรียนรู้ในการปรับตัว ระบบความคิด และความสัมพันธ์ของคนในชุมชนจิตสำนึกรักถิ่นที่อยู่อาศัย จากภาวะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้ชุมชนมีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและความสัมพันธ์ไปในแต่ละช่วงเวลา เพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน และสะท้อนว่ากระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น จะเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นอยู่ของชุมชน ตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชน แม้ในช่วงที่ชุมชนได้รับผลกระทบจากทุนนิยม บทบาทของทุนทางสังคมจะลดลง แต่ไม่ได้หายไป และชุมชนกำลังรื้อฟื้นและสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นอีกครั้ง ซึ่งรูปแบบของกระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น ประกอบไปด้วย 1) องค์ประกอบภายใน เช่น สิ่งแวดล้อมที่ดี ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติ ชุมชนมีประเพณีวัฒนธรรม มีความเชื่อความศรัทธา มีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง 2) องค์ประกอบภายนอก จากภาครัฐร่วมมือ และเกิดแรงสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ที่ช่วยให้การทำงานประสบความสำเร็จและยั่งยืน

งานวิจัยอีกกลุ่มหนึ่งเน้นไปที่บทบาทของทุนทางสังคมกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชน เช่น งานวิจัยกรณีศึกษากลุ่มเกษตรกรบ้านแมต ตำบลสะอาดสมบูรณ์ อำเภอเมือง และกลุ่มทอผ้านาอุดม ตำบลนาอุดม อำเภอโพธารอง จังหวัดร้อยเอ็ด ของประสิทธิ์ จตุเทน (2546) ที่มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาบทบาท กระบวนการดำเนินงาน ข้อคิดเห็นและปัญหาการดำเนินงานของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน กลุ่มเกษตรกรบ้านแมต และกลุ่มทอผ้านาอุดม ผลศึกษาพบว่า กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมหรือกองทุนชุมชน มีบทบาทในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ในลักษณะที่เป็นความช่วยเหลือด้านเงินทุนจากภายนอก ด้วยการสนับสนุนงบประมาณแบบให้เปล่าในการดำเนินกิจกรรมแก่องค์กรชุมชน โดยเน้นกิจกรรมที่ทำแล้วสามารถเพิ่มทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนให้มีมากยิ่งขึ้น กองทุนดังกล่าว มีธนาคารออมสินเป็นหน่วยงานรับผิดชอบดำเนินการ มีการประสานงานแบบพหุภาคี และมีเป้าหมายในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนฐานราก งานวิจัยได้เสนอข้อคิดเห็นในการส่งเสริมให้กลุ่มเกษตรกรบ้านแมต และกลุ่มทอผ้านาอุดม โดยให้เงินทุนในการดำเนินกิจกรรมทั้งในรูปแบบของเงินทุนที่นำไปใช้ในการจัดฝึกอบรม จัดซื้อวัตถุดิบอุปกรณ์ในการผลิต และส่งเสริมการเรียนรู้

ของสมาชิก ซึ่งผลจากการศึกษา ผู้วิจัยได้นำไปใช้ในการวางแผนการพัฒนาศักยภาพของกลุ่มองค์กรชุมชนที่ยังไม่เข้มแข็งให้เกิดความเข้มแข็ง นำไปสู่การพึ่งพิงตนเองได้ งานวิจัยในลักษณะการจัด การทุนทางสังคมในงานวิจัยของกนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์ (2543) ซึ่งได้ศึกษาการจัดการทุนทางสังคม ในชุมชนเมือง ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางชื่อพัฒนา เป็นการศึกษาทุนทางสังคมในเมือง ไทยในภาวะวิกฤตโดยศึกษาผ่านโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา ทุนทางสังคมในมิติของความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนแออัด การผูกโยงด้วยความสัมพันธ์และ พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่เอื้อต่อการทำกิจกรรมร่วมกัน ศึกษาการกระบวนการทำงานในรูปของ องค์กรชุมชนและเครือข่ายชุมชนภายใต้กิจกรรมการลงทุนเพื่อสังคมว่านำไปสู่การเพิ่มทุนทาง สังคม และเพื่อศึกษาลักษณะของทุนทางสังคมนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน ผลการศึกษาพบว่า การมีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ที่สมาชิกมีความสัมพันธ์เชิงซ้อนต่อกัน เป็นต้นทุนทาง สังคมของชาวชุมชนเมือง โดยผ่านการตอบแทน การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ตลอดจนการเกื้อกูลกัน ด้วยความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้มีชีวิตอยู่รอดได้ในภาวะฝืดเคือง นอกจากนี้ การมีค่านิยมร่วมกันใน เรื่องการมีเครดิตที่ดีหรือการเป็นน่าเชื่อถืออื่น มีส่วนสำคัญในการเกื้อหนุนกองทุนสวัสดิการในชุม ชน การศึกษาในกระบวนการทำงานระดับองค์กรเครือข่าย พบว่า วิธีการดังกล่าวไม่ทำให้เกิดผล ทางด้านบวกในความหมายของการเพิ่มทุนทางสังคม หรือทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่แนบแน่น เท่านั้น ยังเกิดกระบวนกรเรียนรู้จากการทำงานทางสังคมร่วมกัน อาจเกิดผลลบต่อองค์กรและ ความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เช่นกัน ไม่ว่าเป็นการร่างแบ่งกลุ่มพวกพ้อง เกิดความหวาดระแวง ระหว่างสมาชิก ซึ่งลักษณะเป็นข้อจำกัดในการพัฒนากลุ่มที่ต้องให้ความสำคัญ เนื่องจากมีผลต่อ การพัฒนาองค์กรชาวบ้านให้เติบโตและเข้มแข็งต่อไป

สำหรับงานวิจัยที่ต้องการศึกษาปรากฏการณ์ การเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการปรับตัว ของเศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ศึกษาโดย อรสุดา เจริญรัต (2543, น. บทคัดย่อ) เป็นงานวิจัยที่มีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายปรากฏการณ์เศรษฐกิจพอเพียงในมุมมอง ของชาวบ้านภายใต้บริบทสังคมที่เปลี่ยนผ่านสังคมประเพณีไปสู่สังคมทันสมัย ซึ่งเป็นปัจจัยจาก ภายนอกซึ่งเข้ามาครอบงำระบบคิดของชุมชน เป็นการศึกษาด้วยวิธีวิจัยในเชิงคุณภาพ เป็นการสร้าง ข้อสรุปจากทฤษฎีจากฐานรากมาอธิบาย และทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ ผลการศึกษาพบว่า เงื่อนไขสำคัญที่สุดของการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ของการปรับตัวของเศรษฐกิจพอเพียงก็คือ การที่ ชุมชนหมู่บ้านยังมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ ของตนเอง อำนาจดังกล่าวจะเป็นรากฐานจะ นำไปสู่การสร้างและการพัฒนาระบบจัดการที่มีประสิทธิภาพสำหรับการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ใน ระบบบรรทัดฐานของหมู่บ้านที่ปรากฏอยู่ในจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และพิธีกรรม ซึ่ง เป็นผลเชื่อมโยงโลกทัศน์ระบบคุณค่าของชุมชน และยังคงค้นพบอีกว่า เมื่อหมู่บ้านต้องประสบกับ

ความเปลี่ยนแปลงจากความทันสมัย การมีถนนตัดผ่าน การมีสาธารณูปโภค การแทรกแซงเข้ามาของอำนาจรัฐ รวมทั้งระบบทุนนิยมการค้า มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมหลายด้าน ทำให้อำนาจในการจัดการทรัพยากรของชุมชนต้องถูกกระทบกระเทือน ผลที่เกิดขึ้นก็คือ บรรทัดฐานที่เคยมีบทบาทในการกำหนดและควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ จำเป็นต้องปรับตัวไปภายใต้ระเบียบสังคมแบบใหม่ที่มีลักษณะแตกต่างไปจากเดิม เป็นต้นว่า การสร้างบรรทัดฐานเพื่อพึ่งพาอาศัยกัน (Norms of Reciprocal) และการสร้างเครือข่ายที่ทำให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน (Network of Civic Engagement) ขึ้นมา เพื่อสนับสนุนและทดแทนความสัมพันธ์แบบพึ่งพาในระบบเครือญาติที่มีบทบาทน้อยลงเมื่อเทียบกับอดีต ดังนั้นจึงพบว่าภายในหมู่บ้านเกิดการรวมกลุ่มในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งคณะกรรมการป่าชุมชน กลุ่มเกษตรนิเวศ กลุ่มทอผ้า กลุ่มธนาคารข้าว รวมทั้งกลุ่มออมทรัพย์ ภายใต้ระบบการจัดการรูปแบบใหม่ที่ร่วมมือกับหน่วยงานรัฐ สถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรระหว่างประเทศเพื่อสร้างศักยภาพในการปรับตัว โดยมีการระดมทุน ความรู้ เทคโนโลยีจากแหล่งต่าง ๆ นำมาสร้างกระบวนการเรียนรู้ใหม่ of ชุมชนที่ไม่ได้ตัดตอนภูมิปัญญาเดิม แต่กลับนำมาบูรณาการความรู้ใหม่ได้อย่างเหมาะสม เงื่อนไขเหล่านี้ทำให้เศรษฐกิจพอเพียงยังคงดำรงอยู่ได้ภายในชุมชน

อย่างไรก็ตาม จากงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับผลกระทบจากการพัฒนาในบทบาทที่ได้แสดงให้เห็นว่า ภาครัฐได้ปรับเปลี่ยนแนวทางไปในกระบวนการของการต่อสู้เพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนเพื่อสร้างชุมชนให้มีศักยภาพ มีความเข้มแข็ง พึ่งพิงตนเองได้อย่างยั่งยืน ดังจะเห็นได้จากที่มิงงานวิจัยเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในประเทศไทยมากขึ้น และแง่มุมหนึ่งที่น่าสนใจคือ งานวิจัยที่สะท้อนถึงจิตสำนึกชุมชน ซึ่งเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง เช่น งานวิจัยเรื่อง การดำรงอยู่ของชุมชนกระบวนการต่อสู้และพัฒนา กรณีศึกษากลุ่มพัฒนาเขตจอมทอง ศูนย์สังคมพัฒนาเชียงใหม่ (2533) โดยสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ที่มีการศึกษาว่า ชุมชนมีอะไรอยู่บ้างในอดีต เช่น มีระบบเครือญาติ สถาบันผีปู่ย่า มีการลงแขก มีสถาบันผู้เฒ่าผู้แก่ และเมื่อชุมชนปะทะกับโลกภายนอก เช่น การสร้างถนนหนทาง ไฟฟ้าเข้าหมู่บ้าน สิ่งที่ชุมชนเคยมีอยู่เหล่านี้ได้หายไปจากการศึกษาวิจัยดังกล่าวพบว่า ชุมชนจะถูกพิจารณาอยู่ระหว่าง 2 ขั้ว คือ “การดำรงอยู่ของชุมชนอย่างสมบูรณ์ในอดีต” กับ “การแตกสลายของชุมชน” เช่นในปัจจุบัน และการดำรงอยู่ของชุมชน ก็อยู่ท่ามกลางกระบวนการต่อสู้และกระบวนการพัฒนาไปสู่ความเป็นเมือง ซึ่งชุมชนจะต้องมีพลังที่เข้มแข็งจึงจะต่อต้านพลังจากภายนอกได้ ซึ่งในการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนนั้น อาจต้องสูญเสียหรืออาจได้มาซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชน หากชุมชนมีความเข้มแข็งที่มาจากกรณีจิตสำนึกต่อชุมชน ก็จะไปสู่การมีจิตวิญญาณในการอนุรักษ์มรดกของความเป็นชุมชน ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งทางวัตถุ และจิตใจ ส่วนงานวิจัยในการสร้างจิตสำนึกของชุมชนในงานวิจัยของ

วรุฒิ โรมรัตนพันธ์ (2543) กับการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความเต็มใจที่จะจ่ายค่าบำบัดน้ำเสียของกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นงานวิจัยที่สะท้อนการสร้างจิตสำนึกชุมชน จากการให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ของชุมชน ให้ทราบถึงผลดีของการบำบัดน้ำเสีย อันเป็นการให้ความรู้และข้อมูลเพื่อให้ประชาชนตัดสินใจในการจัดการน้ำเสีย การวัดหรือประเมินผลการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกนึกคิดของประชาชนที่แสดงออกถึงการยกระดับจิตใจและคุณธรรม จากงานวิจัยดังกล่าวพบว่า การที่ประชาชนได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารที่มีความเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของตนเองอย่างชัดเจน ช่วยให้เขาเกิดความตระหนัก เกิดการยกระดับคุณธรรมและจิตใจให้สูงขึ้น และเกิดจิตสำนึกที่ดี

จากการทบทวนงานวิจัยข้างต้น จะเห็นว่าทฤษฎีสังคมมีสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ และคุณภาพชีวิตของบุคคล ครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ ในเป้าหมายการสร้างความมั่นคง การก่อเกิดระบบสวัสดิการโดยภาคชุมชน และยังช่วยให้เอื้ออำนวยต่อการบริหารสังคมให้เกิดความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐ ภาคชุมชน และภาคอื่น ๆ ของสังคม ซึ่งในงานวิจัยบางเรื่องได้เน้นถึงความเข้มแข็งของชุมชน พลังชุมชน การปรับตัว และการดำรงอยู่ของชุมชน ซึ่งข้อสรุปจากงานวิจัยแทบทั้งหมดได้สร้างความท้าทายต่อการเข้าไปศึกษาต่อยอดกระบวนการพัฒนาทฤษฎีสังคมในมิติต่าง ๆ ให้ครอบคลุม เหมาะสม และชัดเจนตามบริบทสังคมในหน่วยย่อยอื่น ๆ ที่เป็นประโยชน์กับการพัฒนาชุมชนในประเทศไทยต่อไป

4.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องชุมชนมอญในประเทศไทย

ในการทบทวนวรรณกรรมในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนมอญจากพัฒนาการประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ที่ต้องปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของความเป็นชุมชนชาติพันธุ์ ในฐานะที่ชุมชนมอญเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ (Ethnicity) ที่เป็นชุมชนย่อยชุมชนหนึ่งในเมืองไทย โดยผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนที่มีความหลากหลายจากกลุ่มชาติพันธุ์ (Ethnic Group) ซึ่งเมื่อนำมาโนทัศน์ดังกล่าวที่ใช้ในการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทยมาวิเคราะห์ ทำให้เห็นว่า ในอดีตรัฐชาติมองกลุ่มชาติพันธุ์ว่าเป็นชนกลุ่มน้อยที่ด้อยกว่าคนส่วนมาก ขาดความสัมพันธ์อันดีระหว่างกัน และเป้าหมายของการพัฒนาก็มุ่งให้เป็นหนึ่งเดียว อันสะท้อนให้เห็นถึงการบริหารการปกครองที่มองข้ามการให้ความสำคัญกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม และความแตกต่างความคิดความเชื่อ ทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวัฒนธรรมย่อยของตัวเอง ต้องปรับตัวกลมกลืนไปกับวัฒนธรรมใหญ่

จากการศึกษาประวัติความเป็นมา บริบทชุมชน และอัตลักษณ์ทั่วไปของชาวมอญ พระประแดง จากงานวิจัยของเกศสิรินทร์ แพทอง (2546, น. บทคัดย่อ) ทำให้เห็นว่า อัตลักษณ์

ทั่วไปของชุมชนมอญสามารถแบ่งออกได้เป็น อัตลักษณ์ทางสังคม อัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจ และ อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม โดยสิ่งบ่งชี้ความเป็นมอญคือ ประเพณี ภาษา และการแต่งกาย ลักษณะนิสัยเด่นของชาวมอญ คือ ชอบทำบุญ ยึดหลักศาสนาเป็นแกนของชีวิต รักสงบ มีน้ำใจ ส่วนในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอัตลักษณ์และการดำรงอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ของฟอสเตอร์ (1972) ในงานคุณิพนธ์เรื่อง “Ethnicity and Economy : The Case of the Mon in Thailand” ที่ได้ศึกษาอัตลักษณ์จากชาติพันธุ์มอญและเศรษฐกิจของชาวมอญในจังหวัดนนทบุรีและปทุมธานี จำนวน 3 หมู่บ้าน ผู้วิจัยได้วิเคราะห์อัตลักษณ์ชาติพันธุ์จากอาชีพที่แสดงอัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจของชาวมอญ อันได้แก่ อาชีพทำนา ทำเครื่องปั้นดินเผา และอาชีพค้าขายทางเรือ ตลอดจนให้นิยามคนมอญ คือคนที่พูดภาษามอญ มีสายเลือดมอญ มีความสัมพันธ์กับประเทศมอญ โดยที่ฟอสเตอร์สรุปว่า อาชีพค้าขายของคนมอญทำให้คนมอญรักษาอัตลักษณ์ของตนไว้ได้มากกว่าอาชีพทำนา การที่คนมอญแยกคนมอญกับคนไทยก็เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับงานวิจัยของไฉน สนสกล (2535, น. บทคัดย่อ) ที่ศึกษาเกี่ยวกับ “การดำรงชาติพันธุ์และการผสมกลมกลืนกับคนมอญ : ศึกษากรณีชุมชนมอญบางชั้นหมาก จังหวัดลพบุรี” พบว่า แม้คนมอญบางชั้นหมากมีการปรับตัวเข้ากับคนไทยได้อย่างดี ขณะเดียวกันก็ยังรักษาอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ของมอญไว้ได้ เช่น ภาษา ศาสนา พิธีกรรม ความเชื่อ และประเพณี ได้มาจนถึงปัจจุบัน ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวกับ “ความเชื่อของชาวมอญบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” โดย อมวสี ยิ้มอำนวย (2536) พบว่า ปัจจัยสำคัญในการดำรงชาติพันธุ์ของมอญ คือ ระบบความเชื่อในผีบรรพบุรุษที่ช่วยจรรโลง สืบทอดโลกทัศน์ ความเชื่อ ที่แสดงออกโดยพิธีกรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของคนมอญ

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเกี่ยวกับมอญในประเทศไทยจำนวนมาก ที่แสดงให้เห็นถึงปรากฏการณ์ในการยอมรับเรื่องอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มากกว่าที่เคยมีมา เช่น ในงานวิจัยของ อระระโท โอิชิมา (2536) ได้ศึกษา “ชีวิต พิธีกรรม และเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนมอญในเมืองไทย กรณีศึกษาในเขตอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” พบว่า การที่กลุ่มชาติพันธุ์ดำรงอยู่ได้ต้องมีปัจจัย 3 อย่าง คือ กลุ่ม (Group) ประวัติ (History) และเอกลักษณ์ (Identity) และเขายังมองว่า พิธีกรรมมีความสำคัญในการทำให้คนมอญรวมอยู่กันเป็นกลุ่ม การศึกษาในเชิงชาติพันธุ์อ้าง (Ethnicity) ของ แอบเนอร์ โคเฮน (Cohen, 1974 อ้างถึงใน ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ, 2547, น. 5) ที่ศึกษาปรากฏการณ์ชนเผ่า หมู่บ้าน และชุมชนที่โดดเด่นเพราะรัฐชาติสมัยใหม่ต้องการความเป็นหนึ่งเดียว ดังนั้นในชุมชนหนึ่งแม้ในความเป็นจริงจะประกอบไปด้วยความแตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทัศนคติ ความเชื่อ ประเพณี ภาษา วัฒนธรรม ศิลปะ ประวัติความเป็นมาของกลุ่มคนที่มาอยู่รวมกัน แต่รัฐมักจะจงใจเสนอภาพรวมทางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความเป็นชาติมากกว่าความเป็นท้องถิ่น ประวัติชุมชนจึงถูกมองข้ามไป ยิ่งรัฐชาติพยายามสร้างความเป็นหนึ่ง

เดี๋ยวมากเท่าใด การก่อเกิดของจิตสำนึกทางชาติพันธุ์ย่อมมีมากขึ้นเท่านั้น ซึ่งหากจิตสำนึกทางชาติพันธุ์ถูกปิดกั้น ก็รังแต่จะสร้างความขัดแย้ง เช่น ความขัดแย้งระหว่างพม่ากับมอญ จนในที่สุดก็ต้องแตกหักกันไป และตัวอย่างที่ช่วยสนับสนุนการเปิดกว้างขอบเขตระหว่างชาติพันธุ์ก็คือ การปรากฏตัวของอัตลักษณ์ชาติพันธุ์ของชุมชนมอญในเมืองไทยในประเด็นการปรับตัวเข้าหากันได้อย่างสอดคล้อง โดยใช้วัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา การค้า การศึกษา ความเชื่อ ที่มีการสื่อสารแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ ช่วยให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีความกลมกลืนกับวัฒนธรรมไทยได้อย่างลงตัว อันเอื้อประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขได้